

מאמרים

תרבות עירונית וזהות אקדמית: אגודת שוחרי האוניברסיטה העברית בתל-אביב, 1933-1940

אורי כהן ודנה כץ

בשנות השלושים פעלה בתל-אביב אגודת שוחרי של האוניברסיטה העברית. מייסדה היה המשורר הלאומי חיים נחמן ביאליק, ועם חבריה נמנו אישים בולטים מתחומי התרבות, המסחר, התעשייה והפוליטיקה המוניציפלית. באותן שנים התקיימה בעיר פעילות ציבורית ענפה של ארגונים ואגודות.¹ אגודת שוחרי האוניברסיטה לא הייתה החשובה שבהן, אולם היא הייתה ההתארגנות המוסדית הראשונה ששאפה לטפח זהות אקדמית ייחודית כחלק מהתגבשות התרבות העירונית בעיר.² האגודה הוקמה עקב רצון משותף לקואליציה מגוונת של אליטות להוסיף לעיר ממד של מודרניזציה תרבותית מערבית. מלכתחילה לא נקבעו אמות מידה נוקשות להצטרפות לאגודה, כגון נאמנות ללא תנאי לערכיה וכפיפות להנחיותיה בכל הנוגע לקביעת מדיניותה. הייתה זו קבוצת

-
- 1 בסקר של עיריית תל-אביב משנת 1939 נמנו כשישים מוסדות וארגונים ציבוריים; שניים מהם היו ארגוני גג שכללו בתוכם 32 ארגונים. אגודות אלה היו בעלות מטרות שונות: תרבותיות, דתיות, כלכליות, מקצועיות, ארגוני סיוע וצדקה, ארגוני ספורט, ארגוני נשים וארגונים בעלי אופי עדתי ושכונתי. מכתב תשובה לעיריית תל-אביב, יוני 1939, ארכיון עיריית תל-אביב, 3207/4.
 - 2 לדיון על משמעות המושג 'תרבות עירונית' ראו, ענת הלמן, התגבשותן של חברה אזרחית ותרבות עירונית בתל-אביב בשנות העשרים והשלושים, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים 2000 (להלן: הלמן, התגבשותן), עמ' 13-16.

אינטרס שהתלכדה סביב הגדרה רעיונית רחבה ואמורפית לקידום תשתית אקדמית בתל-אביב, עם רמת מחויבות אידאולוגית נמוכה יחסית וזיקה רופפת למרכזי המשנה שפעלו ביישוב.³

טענתנו היא כי ייחודה וחשיבותה של אגודת השוחרים של האוניברסיטה העברית בתל-אביב טמונים בכך שהפרה את עקרונות החלוקה הנוקשה והידועה הנגזרת מן המבנה הפוליטי-מפלגתי ויצרה תלכיד חדש של שיתוף פעולה בין קבוצות אליטה מ'החוגים האזרחיים' ומתנועת העבודה. הספרות הסוציולוגית וההיסטורית מבליטה את זיקתם של המוסדות והאגודות בתקופת טרום-העצמאות לעיקרון פוליטי מארגן ואת כפיפותם להכוונה מפלגתית.⁴ באגודת השוחרים בתל-אביב לא תפסו הגדרות מקובלות אלה. פעילותה הציבורית, גם אם הצליחה באופן חלקי בהשגת מטרותיה, יצרה מוקד רעיוני לדיאלוג ארוך טווח בין האליטות התל-אביביות, סביב משימות משותפות החורגות מהנושא הפוליטי גרידא.

מאמר זה מבקש לעמוד על מאפייני פעילותה הממוסדת והרשמית של אגודת השוחרים. האגודה יצרה רשת וולונטרית ענפה של מאות ואלפי חברים אשר התלכדו סביב רעיון חיזוק הקשרים בין היישוב לאוניברסיטה בירושלים.⁵ בה בעת ביקשה לפתח תשתית אקדמית שתוביל ליעד שלא הוצהר בגלוי: הקמת אוניברסיטה בתל-אביב.

3 למושגים 'מרכז משנה', 'מרכז' ו'פריפריה' בחברה היהודית בתקופת טרום העצמאות ראו, דן הורוביץ ומשה ליסק, מיישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית, תל-אביב 1977, עמ' 47-50.

4 דן הורוביץ ומשה ליסק, 'היישוב כחברה פוליטית', בתוך: משה ליסק ועמנואל גוטמן (עורכים), המערכת הפוליטית הישראלית, תל-אביב 1977, עמ' 14-50; יגאל דרורי, בין ימין לשמאל: "החוגים האזרחיים" בשנות העשרים, תל-אביב 1990; אליקים רובינשטיין, 'מיישוב למדינה: מוסדות ומפלגות', בתוך: בנימין אליאב (עורך), היישוב בימי הבית הלאומי, ירושלים 1976, עמ' 249-283; יונתן שפירא, אחדות העבודה ההיסטורית: עצמתו של ארגון פוליטי, תל-אביב תשל"ה; יוסף גורני, אחדות העבודה (1919-1930): היסודות הרעיוניים והשיטה המדינית, תל-אביב תשל"ג.

5 מספר החברים באגודת שוחרי האוניברסיטה העברית בתל-אביב בשנים 1933-1945:

שנה	מספר חברים	שנה	מספר חברים
תרצ"ג	283	תרצ"ט	1,990
תרצ"ד	283	ת"ש	1,501
תרצ"ה	207	תש"א	1,941
תרצ"ו	613	תש"ב	2,184
תרצ"ז	1,178	תש"ג	2,573
תרצ"ח	1,610	תש"ד	6,075
		תש"ה	10,029

'אגודת שוחרי האוניברסיטה העברית בתל-אביב', סיכום לשנת הכספים תש"ה, 1.11.1944-21.12.1945, עמ' 13, ארכיון אוניברסיטת תל-אביב (להלן: את"א), 900.277.

האוניברסיטה העברית התנגדה לפיתוח תשתית אקדמית משמעותית בתל-אביב מחשש לעוצמתה ההולכת וגוברת של העיר בחיי היישוב ולערעור המונופול האקדמי שהיה בידיה. אגודת השוחרים התל-אביבית יצאה אל מחוץ לגבולות העיר והקימה רשת סניפים ביישובי שפלת החוף, שנועדה לגבש יחדיו פעילות ציבורית של עסקנים פוליטיים, לשופטים ועורכי דין, לרופאים ומהנדסים, לסוחרים ובנקאים, לעורכי עיתונים ופרדסנים, לבעלי הון פרטי וחברי הסתדרות. ההתארגנות כללה אישים מזרמים אידאולוגיים שונים וכוננה זירה של שיתוף פעולה בין בעלי ההון הפרטי למפעלי הסתדרות העובדים, בין פוליטיקאים מהמחנה האזרחי לאלה של תנועת העבודה. בהקשר הנדון נתפסה ה'עיר' כבעלת אינטרס העומד בפני עצמו והדבר תרם ליצירת תחושה של שייכות לאגודת השוחרים. מצב זה היה מנוגד למציאות שהתקיימה בזירות אחרות של ההתיישבות או אפילו של הפעילות העירונית, שם שררה מתיחות חריפה בין המחנה האזרחי לתנועת העבודה.⁶ אגודת השוחרים ביקשה לכונן קבוצת לחץ קבועה ומשמעותית, שתשלב נציגים מטעמה במוסדות ניהול האוניברסיטה העברית. באמצעותם היא התכוונה להשפיע על המתרחש בקמפוס הר הצופים ולפעול להקמת שלוחה אקדמית בתל-אביב.⁷ במאמר זה נבקש להעריך את מידת גיבושה של אגודת השוחרים, את סגנון פעולתה ואת זיקתה לציבור שאותו ביקשה לייצג.

לצורך ניתוח הפוסי תפקודה של אגודת שוחררי האוניברסיטה העברית בתל-אביב, נתמקד בחמישה ממדים של פעילותה: א. היקף הפעילות – תחומי פעולה החורגים מהמאפיינים המובהקים של המפלגות האזרחיות, שהקימו בדרך כלל ארגונים בעלי אופי כלכלי-ענפי, כמו הסתדרות הסוחרים או התאחדות בעלי התעשייה.⁸ ב. רמת המיסוד – מוסדות הקבע, מנגנון העובדים בשכר והתקנונים והכללים הרשמיים של אגודת השוחרים. ג. רציפות הפעולה – פעילותה הקבועה והשוטפת של האגודה. ד. ההרכב החברתי – הרקע החברתי והכלכלי של חברי

6 על מתיחות זו ראו, למשל, אניטה שפירא, המאבק הנכזב: עבודה עברית 1929–1939, תל-אביב תשל"ז; נעמי שילוח, מרכז הולך ונעלם: החוגים האזרחיים בארץ-ישראל בשנות השלושים, ירושלים 2003.

7 אורי כהן, 'מוסדות ניהול האוניברסיטה העברית, 1925–1948: תהפוכותיה של החתירה לאוטונומיה מוסדית מוחלטת', בתוך: חגית לבסקי (עורכת), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: התבססות וצמיחה, ירושלים תשס"ה, כרך א (להלן: לבסקי [עורכת], תולדות האוניברסיטה), עמ' 3–70.

8 ראשיתה של התאחדות בעלי התעשייה בהתארגנות בעלי עסקים, שהגיעו לארץ לאחר מלחמת העולם הראשונה וביקשו להקים גוף אלטרנטיבי להסתדרות הפועלים. התאחדות זו לא הצליחה להיות קבוצת אינטרס מרכזית בתקופת היישוב בשל האינדיבידואליזם המוצהר של חבריה, שנגד את האתוס הקולקטיבי הדומיננטי. ההתאחדות התרכזה בסיוע לחבריה בסכסוכי עבודה, בהגנה על הייצור המקומי מפני יבוא מתחרה ובהשגת הטבות לתעשייה במסגרת התקנונים הכלכליים של היישוב ואחר כך של המדינה.

האגודה, נוכח הבדלי הסטטוס שנוצרו בחברת המהגרים החדשה.⁹ ת. מידת הפתיחות של האגודה כלפי הציבור הרחב – האם האגודה פנתה אל ציבור מוגדר והומוגני? באיזו מידה כיוונה את מאמצי הגיוס שלה כלפי הציבור הרחב? ממדים אלה שלובים זה בזה ויסייעו לעמוד על כוונתה של אגודת השוחרים להפוך למעין מרכז משנה, כלומר לסוכנות אוטונומית בעלת שליטה משמעותית על תחום פעולה חדש ביישוב – 'תרבות אקדמית'. השליטה במנגנוני הניהול של המוסדות האקדמיים קבעה מי יימנה עמם ובאילו תנאים, את תחומי ההוראה והמחקר המועדפים ואת קבוצות ההתייחסות המרכזיות של הסגל האקדמי, שמהן נדרש אשרור לתפקודו.

* * *

בטרם נפנה לדיון על מאפייניה של אגודת השוחרים יש לשאול מה היו המניעים לשיתוף פעולה בין האוניברסיטה ליישוב בשנת 1933, שמונה שנים לאחר הקמתה (ב-1 אפריל 1925).¹⁰ הסבר אחד קשור להתחזקות היישוב בכלל ותל-אביב בפרט, שהייתה לרשות המוניציפלית היהודית הגדולה והעצמאית ביותר בתקופת טרום-העצמאות. מבחינה דמוגרפית עלה מספר התושבים בעיר מ-42,000 איש בשנת 1930 ל-100,000 איש בשנת 1934.¹¹ במקביל לצמיחה הדמוגרפית הפכה תל-אביב למרכז כלכלי, שהתפתחו בו מסחר ותעשייה זעירה. כתוצאה מכך עבר מוקד הכוח הכלכלי והתרבותי מירושלים לתל-אביב.¹²

9 הכוונה למתיחויות בהתפתחות המבנה החברתי בתקופת טרום-העצמאות. באותה עת הסתמנה עלייה ביוקרה החברתית של עבודת הכפיים בחקלאות, כחלק מן המאמצים למיסוד הדומיננטיות של האידאולוגיה החלוצית. אידאולוגיה זו לוותה בפרקטיקות שנועדו לשמור על העדפה בהקצאת כוח מדיני ויוקרה חברתית לאותן קבוצות שהיו קשורות באינטרסים כלכליים משותפים לתנועת העבודה. לצדה פחתה היוקרה החברתית של בעלי המקצועות החופשיים ומקצועות הצווארון הלבן בחברה היישובית, בהשוואה למעמדם בארצות המוצא. 'הצדיקו זאת על סמך האידאולוגיה השיתופית ועל סמך השירות הלאומי שמילאו בפתחן את הארץ. ההטבות השונות (שיכון, קרקע ואפילו כלי בית) סופן שנתקבלו כמעט כזכויות יסוד המגיעות בשל השתתפות במפעלים קולקטיביים ושל המסירות לאידיאלים'. שמואל נח אייזנשטדט, החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובעיות, ירושלים תשל"ג, עמ' 47.

10 משה ליסק ואורי כהן, 'האוניברסיטה העברית כמרכז תרבותי חלופי ביישוב היהודי', בתוך: חגית לבסקי (עורכת), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: התבססות וצמיחה (להלן: ליסק וכהן, האוניברסיטה העברית), כרך ב, בדפוס.

11 באותה תקופה עלו לארץ כ-104,000 איש; שישים אחוז מהם התיישבו בתל-אביב. אריה יודפת, 60 שנות התפתחותה של תל-אביב, תל-אביב 1969, לוחות בעמ' 15, 23, 43; משה סיקרון, העליה לישראל, 1948-1953, ירושלים 1957, לוח A1, עמ' 2.

12 למרכזיותה של תל-אביב בחיים היישוביים ראו, חיים פיירברג, תל-אביב: תמורות, רצף וריבוי פנים של חברה ותרבות עירונית בתקופת מאבק (1936-1948), חיבור לשם קבלת התואר דוקטור

בשנת 1933 יצאו לאור 478 ספרים בעברית, 375 מתוכם בשבע הוצאות ספרים שפעלו בתל-אביב. כן היו בעיר ארבע ספריות ציבוריות ו-11 פרטיות, וחמישה תיאטרונים הציגו בשמונה אולמות, אשר רובם פעלו גם כבתי קולנוע. בעיר יצאו שלושה עיתונים יומיים – הארץ, דבר ועיתון מיוחד (עיתון ערב), 11 שבועונים ובתדירות משתנה גם חזית העם, ביטאון הרביזיוניסטים. לצדם פעלו חמישים בתי דפוס.¹³ מערכת הארץ עברה בשנת 1923 מירושלים לתל-אביב, צעד שביטא הכרה לא רק במעמדה של העיר כמרכז מסחרי ופוליטי, אלא גם בהיותה של תל-אביב מוקד תרבותי – בירת התרבות העברית החילונית החדשה. רבים סברו כי ירושלים ותל-אביב ייצגו שני עולמות תרבותיים פוליטיים. ירושלים הייתה עיר דתית, פוליטית ולא סובלנית, בעוד תל-אביב הייתה עיר נטולת עבר, המטפחת קלות דעת עכשווית וחילונית.¹⁴ אולם התמורות החשובות שהתחוללו בתל-אביב אינן מהוות הסבר מספק לשאלה שהצגנו למעלה, מפני ששיתוף פעולה עם האוניברסיטה העברית חייב שינוי בתפיסתה של האוניברסיטה את היישוב ואת הנהגתו.

הסבר נוסף קשור למבנה הארגוני של האוניברסיטה העברית ונעוץ במאבקי כוח שהתפתחו בה. במשך שמונה שנותיה הראשונות לא טרחה האוניברסיטה לטפח אגודות ידידים בארץ ישראל, מחשש כי הן תדרושנה לקחת חלק פעיל בניהול האוניברסיטה. חזית רחבה מקרב ראשיה ומנהליה ביקשה למנוע מהלך כזה. מנהלי האוניברסיטה בראשיתה שאפו לטפח מוסד אקדמי אליטיסטי, שיתמקד במחקר טהור וימנע משילוב תחומי הוראה ומחקר מעשיים, קרי כאלה שישרתו את הצרכים הישירים של הארץ.¹⁵ לפיכך נמנעה האוניברסיטה מהקמת פקולטה למשפטים, פקולטה למדעי החברה, מחלקה למסחר (מנהל עסקים וכלכלה) ופקולטה לחקלאות.¹⁶ תפנית בגישה זו הסתמנה

פילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב 2003; הלמן, התגבשות; יעקב שביט וגדעון ביגר, ההיסטוריה של תל-אביב, תל-אביב 2001.

13 פנחס יורמן, 'תל-אביב 1934: תמונת מצב', בתוך: מרדכי נאור (עורך), תל-אביב בראשיתה, 1909–1934, ירושלים תשמ"ד, עמ' 158–175.

14 תום שגב, ימי הכלניות: ארץ ישראל בתקופת המנדט, ירושלים 1999, עמ' 196–197. האבחנה בתלות הדדית תוך כדי מתיחות חריפה בין ירושלים לתל-אביב בלטה בכלכלה, במסחר ובמוסדות התרבות, ומצאה את ביטוייה גם בספרות העברית. ראו, נורית גוברין, 'ירושלים ותל-אביב כמטאפורות בספרות העברית – התפתחותה של תדמית', בתוך: חגית לבסקי (עורכת), ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 434–450.

15 ליסק וכהן, האוניברסיטה העברית.

16 דיונים ממושכים ומגמות ראשונות של הקמת מסגרות הוראה ומחקר פרופסיונליות היו למכביר, אולם אלה נעצרו בכל פעם מחמת מחסור במלומדים או במימון. לשיתוף פעולה הדוק, כפי שחפצו ראשי היישוב, הם לא הגיעו. דוגמאות לכך ראו, נחום גרוס, 'מדעי החברה באוניברסיטה העברית עד 1948/9: תכניות והתחלות', בתוך: לבסקי (עורכת), תולדות האוניברסיטה, עמ' 502–542; אסף לחובסקי, 'לימודי המשפטים באוניברסיטה העברית בתקופת המנדט', שם, עמ' 543–572.

בראשית שנת 1933, לאחר עליית היטלר לשלטון בגרמניה. על רקע זה התעוררו מתחים וחיכוכים פנימיים עזים במוסדות ניהול האוניברסיטה, שכתוצאה מהן החלה להיסדק ההתנגדות להקמת אגודות ידידים בארץ. פרופסור אלברט איינשטיין, שהיה בין מייסדי האוניברסיטה וקנצלר האוניברסיטה, יהודה לייב מאגנס, ביקש לשלב בפקולטה למדעי הטבע, החל במסע ביקורת חריף ופומבי על מאגנס, ובשיאו אף קרא לפיטוריו.¹⁷ טענתו הייתה כי מאגנס אינו מצליח במשימתו להקים אוניברסיטה יהודית שתעמוד בחזית הידע העולמי, כלומר בהדגשת האליטיזם ובניתוק מצורכי היישוב, ולכן יש לסלק ולצמצם את השפעתם של תומכיו, בעלי ההון היהודים מארצות הברית.¹⁸ ביקורתו של איינשטיין זכתה לתהודה והובילה להקמת ועדת בדיקה פנימית של חבר הנאמנים – ועדת הרטוג. בנסיבות אלה חיפש מאגנס 'שחקנים' חדשים שיסייעו לו במצוקתו ויגדילו את בסיס התמיכה הציבורית בו.¹⁹ הוא התנגד בתוקף לשילוב ההסתדרות הציונית העולמית ומנהיגי היישוב בניהול פעיל של מוסדות ניהול האוניברסיטה, טרח על גיבושה של אוטונומיה מוסדית רחבה אל מול היישוב וחיפש תומכים כדי לבלום את ערעור מעמדו. מהלך מרכזי בכיוון זה היה טיפוח אגודות שוחרים בארץ ישראל.

א. האגודה בראשית דרכה

בתחילת פברואר 1933 התקיים כנס של עשרות מורים, עסקני ציבור, סופרים ומשוררים בתל-אביב. הדוברים המרכזיים בכינוס, ביאליק וברל כצנלסון, התריעו על הנתק השורר בין היישוב לאוניברסיטה וקבעו שהאחרונה אינה מכירה בתפקידה לסייע בבניין הארץ.²⁰ כעבור זמן-מה, ב-27 באפריל, התקיימה הפגישה המתועדת הראשונה של אגודת השוחרים של האוניברסיטה העברית בתל-אביב. המפגש נערך בכיתו של ביאליק והשתתפו בו עשרה חברים.²¹ בפגישה זו מונה ועד האגודה ונקבעו בעלי תפקידים.

17 זאב רוזנקרנץ, "מרכז רוחני נעלה" או "בית שורץ מקקים"? מעורבותו של אלברט איינשטיין בענייני האוניברסיטה העברית 1919-1935, בתוך: שאול כ"ץ ומיכאל הד (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: שורשים והתחלות, ירושלים תשנ"ז (להלן: כ"ץ והד [עורכים], שורשים והתחלות), עמ' 386-394.

18 Herbert Parzen, *The Hebrew University 1925-1935*, New York 1974, pp. 68-72

19 *Report of the Survey Committee of the Hebrew University of Jerusalem 1934*, ארכיון האוניברסיטה העברית בירושלים.

20 הארץ, 5.2.1933.

21 ישיבת אגודת השוחרים של האוניברסיטה העברית בתל-אביב, 27.4.1933, את"א, 900.275, תיק ישן 12. הנוכחים בפגישה: חיים נחמן ביאליק, יצחק לייב גולדברג, זאב גלוסקין, יצחק זקס, יוסף אהרנבוין, ד"ר משה קריגר, ד"ר מנחם דונקלבלום, הרצל בן-ארי, ישראל בר-שירה ומנחם (מנדל) שניאורסון – נציג האוניברסיטה העברית ומזכיר הכספים שלה. אגודת שוחרים האוניברסיטה הוקמה בירושלים שבועות ספורים לפני האגודה התל-אביבית. אספת היסוד שלה התקיימה נערכה בכיתו של ד"ר אברהם תיכו. 'על הפרק', הארץ, 1.3.1933.

יושב ראש האגודה: ביאליק. סגניו: ד"ר מנחם דונקלבלום – עורך דין, שלימים עמד בראש הסתדרות עורכי הדין בארץ ובשנות השלושים היה בעל משרד שטיפל בענייני ההנהלה הציונית, האוניברסיטה העברית ועיריית תל-אביב;²² ד"ר משה קריגר – רופא, חבר הוועד הפועל של הברית העולמית לרופאים יהודים וסגן יושב ראש הסתדרות הרופאים בישראל; שושנה פרסיץ – חברת הנהלה בעיריית תל-אביב וראש מחלקת התרבות שלה, ולימים יושבת ראש ועדת החינוך של הכנסת הראשונה מטעם מפלגת הציונים הכלליים. גזבר: זאב גלוסקין – מייסד חברת 'כרמל' למסחר בין וחברת 'גאולה' לרכישת קרקעות. כמזכירי האגודה מונו הרצל בן-ארי, עורך דין, וישראל בר-שירה – עורך דין שותף במשרדם של פליקס רוזנבליט (לימים שר המשפטים, פנחס רוזן) ומשה זמורה (הנשיא הראשון של בית המשפט העליון). חברים באגודה: יצחק לייב גולדברג, בעל נכסים ופעיל ציבור; שמריהו לויץ, עסקן ופובליציסט, מבכירי התנועה הציונית וחבר בחבר הנאמנים של האוניברסיטה העברית; יצחק זקס, בעל 'משי זקס', מפעל התעשייה הראשון ברמת גן לייצור משי ושותף במפעל 'ארגמן' לצביעת משי, בעל פרדסים בפתח תקווה ובנס ציונה; יוסף אהרנוביץ, ממנהיגי מפא"י וממנהלי בנק הפועלים, וחבר מועצת עיריית תל-אביב; יצחק וילקנסקי (וולקני), חבר בולט במפא"י ומנהל תחנת הניסיונות החקלאית של ההנהלה הציונית ברחובות; ברל כצנלסון, מראשי מפא"י והסתדרות העובדים, מייסדו של עיתון דבר ועורכו הראשון; ד"ר אליהו רוזנבאום, שמילא תפקידים בעיריית תל-אביב בתחומי החינוך והתרבות; מאיר דיזנגוף, ראש עיריית תל-אביב בשנים 1928-1936. הגיוון הפוליטי של המשתתפים לא תאם את הגבולות הפוליטיים המקובלים בין המחנה האזרחי לתנועת העבודה.

במהלך הישיבה הראשונה נקבעו הסדרי גביית דמי חברות באגודה וערוצי גיוס החברים. בשלב מוקדם זה ניכרה מגמה סלקטיבית ואלטיסטית, שהשתקפה בקביעת מסלולי דירוג פנימיים המבחינים בין תורמים 'פשוטים' לכאלה שהם בעלי פוטנציאל כלכלי גבוה. הוחלט כי חברי אגודת השוחרים יעמדו בקשר עם אישים ומוסדות שתרומתם השנתית לאוניברסיטה העברית היא למעלה משתי לא"י (כ-600 ש"ח בערכים של שנת 2005).²³ הקשר עם האישים שתרומתם תהיה עד שתי לירות יוטל על גובים מקצועיים. גזבר האגודה הוא שימנה את הגובים, ושכרם יינתן להם באחוזים שיופרשו

22 עו"ד מנחם דונקלבלום היה מחמשת השופטים הראשונים בבית המשפט העליון. הוא נולד בקרקוב ב-1889, למד משפטים ועלה לארץ במהלך מלחמת העולם הראשונה, היה שותפו למשרד של דניאל אוסטר בירושלים ובשנת 1924 עבר לתל-אביב וניהל משרד בשותפות עם יהודה פרנקל. גבריאל שטרסמן, עוטי הגלימה: תולדות עריכת הדין בארץ ישראל, [חמ"ד] 1985, עמ' 283-284.

23 התחשיב מבוסס על נחום גרוס ויצחק גרינברג, בנק הפועלים: חמישים השנים הראשונות, 1921-1971, תל-אביב 1994, עמ' 38. ברור שבהשוואה זו יש משום אומדן גולמי אולם גם בכך אפשר להצביע על משקל התרומה.

מהתרומות. המאמץ העיקרי של ראשי האגודה כוון לארגונים, לאגודות ולמפעלים שהיו מקורבים לחברי הוועד, הן פרטיים והן הסתדרותיים. נקבע כי גיוס חברים לאגודה ייעשה על פי העיקרון 'חבר מביא חבר', ושחברי הוועד יגבו את התרומות מקרב חבריהם וידידיהם. דרך נוספת לגיוס חברים הייתה באמצעות פנייה אישית של חברי הוועד לארגונים פרופסיונליים ולאגודות ציבוריות על מנת שידונו באסיפותיהם בהצטרפות קולקטיבית של חבריהם לאגודה.²⁴

ימים מספר לאחר הישיבה הראשונה פנתה אגודת השוחרים להסתדרות הרפואית העברית. במכתב ששלח מזכיר האגודה, עורך הדין בר-שירה, ב-4 במאי 1933, הוצג חיזוק הקשר בין האוניברסיטה לחוגים אינטלקטואליים ופרופסיונליים כאינטרס לאומי משותף לשוחרים ולרופאים, במיוחד נוכח ההתעוררות של קבוצות מקצועיות דומות בקהילות היהודיות בחו"ל לתמיכה באוניברסיטה העברית:

בודאי ידוע לכם, כי קמה בארץ תנועה לקרב את האוניברסיטה העברית אל הישוב בארץ וליצור השפעת גומלין מתמדת בין האוניברסיטה והחוגים האינטלקטואליים שבארץ. הרופא העברי בגולה, ובייחוד הרופא העברי באמריקה, הראה עד היום התעניינות רבה בגורל האוניברסיטה והעמיס על עצמו תפקיד של יצירת מכונים שונים. חובת כבוד היא לרופא העברי בארץ לא להישאר מחוץ לתנועה הזאת, אלא להצטרף אליה ולתפוס בה את המקום הראוי. אנו קוראים אתכם לדון בועדכם על הצעת ההסתפחות של חבריכם אל אגודתנו ואחר קבלת החלטה מתאימה למצוא את הדרכים הנאותות שבהן אפשר יהיה להכניס את כל חברי הסתדרותכם, או את רובם המכריע, לתוך אגודתנו.²⁵

מראשית פעילותה חתרה אגודת השוחרים להיות גורם בעל השפעה במוסדות האוניברסיטה. בישיבה הראשונה של אגודת השוחרים הוחלט כי לאחר הצטרפות מספר חברים 'מתאים' תכונס אסיפה כללית ובה יגובשו קווי פעולה. על הפרק עמדה סוגיה מיידית: קיום פגישה משותפת בין ועדי האגודה הירושלמית והתל-אביבית, 'לשם בחירת באי כוח האגודה לקורטוריון',²⁶ קרי, מינוי נציגות מטעם אגודת השוחרים בחבר הנאמנים של האוניברסיטה העברית על מנת להשפיע על פעילותה.

24 ישיבת אגודת השוחרים של האוניברסיטה העברית בתל-אביב, 27.4.1933, את"א, 900.275, תיק ישן 12.

25 מכתב לוועד המרכזי של ההסתדרות הרפואית בארץ ישראל, 4.5.1933, שם.

26 ישיבת ועד אגודת שוחררי האוניברסיטה העברית, 27.4.1933, שם.

ההשקפה המוצהרת שעמדה במרכז הקמתה של אגודת הידידים הוצגה במכתב שנשלח ביולי 1933 לראש עיריית תל-אביב, דיונגוף, חבר הוועד בעצמו. הוא התבקש להקצות לאוניברסיטה, באמצעות אגודת השוחרים המקומית, תמיכה שנתית קבועה בסך 500 לא"י (סכום של כ-150,000 נ"ח בערכי 2005). הבקשה התבססה על ארבעה נימוקים. ראשית, האוניברסיטה היא המוסד התרבותי העליון בארץ ישראל המקנה ידע שימושי ומדעי. מאחר שבתחומי תל-אביב נמצא הריכוז הגדול ביותר של אוכלוסייה יהודית, על עיריית תל-אביב מוטלת החובה לדאוג להתפתחות האוניברסיטה, הן משום שצעירי העיר יהיו מדרך הטבע קבוצה נכבדה מקרב בני היישוב שירכשו בה השכלה גבוהה והן משום שהאוניברסיטה יכולה לתרום להתפתחות התעשייה העברית בתל-אביב. שנית, מאז הקמתה נשענה האוניברסיטה על תורמים מארצות הברית, שנפגעו מהמשבר הכלכלי הגדול שהחל בשנת 1929, והדבר הקטין את תקציב האוניברסיטה. כך נוצרה הזדמנות חדשה: 'ההכרח לקרב את האוניברסיטה להמוני העם ולהפכה למוסד עממי', באמצעות חיזוק הקשר בין האוניברסיטה לעיר העברית הראשונה. שלישיית, תמיכה של עיריית תל-אביב תהווה גורם בעל השפעה מכרעת על הקהילות היהודיות בתפוצות ועל המאמצים לפתח אגודות שוחרים בחוץ לארץ. רביעית, תמיכה של העירייה תסייע לאוניברסיטה במשא ומתן שהיא מנהלת עם ממשלת המנדט על השתתפות הממשלה בתקציבה.²⁷ עיריית תל-אביב הגיבה בהסתייגות והגבילה את תמיכתה לגובה של כעשרה אחוזים מהסכום שביקשה האגודה. בשנים 1933 ו-1937-1939 תרמה העירייה בכל שנה סכום של 48 לא"י.²⁸

חברי האגודה הראשונים ביקשו להרחיב את מעגל האוהדים והתורמים, ופנו לאישים בעלי השפעה ורכוש בעיר. ביאליק ודונקלבלום אמורים היו להיפגש עם אישים אחדים, להציע להם להצטרף לאגודה ולהרים תרומות שנתיות קבועות. בין אישים אלה הוזכרו שמותייהם של משה גרידינגר,²⁹ דוד איגלובסקי³⁰ וישראל ליכטנשטיין.³¹ ד"ר רוזנבאום קיבל על עצמו לפנות אל משפחת קרסו³² ומנהלי הבנק הפולני. אגודת

27 מכתב נשיא ומזכיר האגודה למאיר דיונגוף, 3.7.1933, שם.

28 טבלה על תנועת החברים הראשונים של האגודה (בשנים תרצ"ג-תרצ"ט), שם.

29 יושב ראש מועצת בנק אשראי בתל-אביב, שהיה גם מייסד ומנהל של מספר חברות ביניהן חברת הביטוח 'נציונל', החברה להתיישבות 'בנה', החברה הארץ-ישראלית לספנות, החברה הארצישראלית לקירור ולאספקה ובנק האיכרים, ונמנה עם מנהלי נמל תל-אביב.

30 פרדסן וקבלן בניין, שנמנה עם מייסדי הבקר. משנת 1937 היה פעיל בתנועה הרביזיוניסטית.

31 בעל 'ברזלית', בית החרושת הראשון בארץ לייצור מסמרים, וכן שותף במפעל לייצור שמנים 'יצהר'. חבר נשיאות התאחדות בעלי התעשייה בארץ-ישראל ונציגה בסוכנות היהודית, חבר מועצת ההנהלה של הבנק הארצישראלי לתעשייה וחבר הוועד המנהל של הבקר.

32 איש עסקים שרכש קרקעות בתל-אביב, בירושלים ובחולון. במהלך השנים הצטרף כחבר להנהלות 'בנק אוצר בולגרי' ו'בנק אזרחי' ונמנה עם ראשי בנק דיסקונט. הקים את קולנוע 'אופיר' בתל-אביב. בשנת 1933 פנה לתחום התחבורה והיה הראשון שהקים מוסכים מודרניים בארץ.

השוחרים ביקשה כי התרומות ממפעלי התעשייה והמסחר בתל-אביב ובסביבתה ייעשו דרכה ולא ישירות לאוניברסיטה, כפי שהיה נהוג עד להקמתה. לאור זאת פנה אחד מחברי הוועד, גולדברג, לאליעזר זיגפריד הופיין, מנהל בנק אפ"ק (לימים: בנק לאומי לישראל), בבקשה להמיר את תרומתה הישירה של אפ"ק למלגות לאוניברסיטה בתרומה שנתית לאגודה.³³ האגודה הרחיבה את הוועד וצירפה אליו שלושה אישים: שמואל זוכוביצקי, משה מילר וישראל אופנהיים.³⁴ בכך התמידה במגמה לצרף אישים ממגוון תנועות פוליטיות מרכזיות ביישוב.

עבודתה של אגודת השוחרים נחלקה לעבודה בהתנדבות ולעבודה בשכר ('המתרימים בשכר'). החברים השקיעו מאמצים רבים בהגדלת מספר המתנדבים מקרב ותיקי תל-אביב והעולים החדשים שהצטיינו בפעילותם הציונית והתרבותית בארצות מוצאם. נערכה רשימה מפורטת של המוסדות הפיננסיים המרכזיים בעיר, שיכולים היו להבטיח תרומה קבועה לאגודה.³⁵ ואכן, בתי מסחר מבוססים, בנקים, מפעלי תעשייה וחברות ביטוח תרמו לפעילותה. הגיוס נעשה על ידי ביקורים אישיים של חברי הוועד, שאליהם הצטרפו לעתים גם באי כוח האוניברסיטה, וכן על ידי מכתבים ופרסומים בעיתונות. בתקופת הפעילות הראשונה (עד שנת 1935) מנתה האגודה בתל-אביב כ-200 שוחרים. לאחר מכן תכננו להגדיל את מספרם ל-1,500. על פי תכנית הפעולה של אגודת השוחרים לשנת תרצ"ו נדרש כל חבר לגייס לפחות שלושה חברים חדשים מבין מכריו, ואילו 'המתרימים בשכר' (שלושה צמדים) נדרשו לגייס 900 חברים חדשים במהלך שלושה חודשים.

הפעילות בשנת 1936 נגזרה מן ההנחה כי הצלחתה תלויה בתעמולה פומבית ובמאמץ לגייס קהלים חדשים לאגודה. האגודה הפיקה חוברת, *ההר והעמק*, אסופת

33 אליעזר זיגפריד) הופיין השתתף בהנהלת מוסדות כספיים שסיפקו אשראי לפרדסנות ולבניין (בנק אפותיקאי הכללי לארץ-ישראל). נשיא ועד תל-אביב לנמל ולתחבורה, יושב ראש 'אוצר מפעלי ים', בעלת נמל תל-אביב, נשיא לשכת המסחר יפו-תל-אביב משנת 1923, היועץ הכלכלי של הסוכנות היהודית. בשנת 1935 סייע במגעים להבאת כסף מלונדון להשקעה בבנק ובמפעלי כלכלה בארץ. לאחר עליית היטלר לשלטון הקים את חברת 'העברה' להבאת רכוש יהודי מגרמניה לארץ ישראל בצורת סחורות.

34 שמואל זוכוביצקי (זקיף) היה מיוזמי הקמת המושבה מגדיאל ולימים עמד בראש המועצה המקומית. כמו כן היה חבר הנשיאות של התאחדות האיכרים ויושב ראש הסתדרות החקלאים הלאומיים, חבר הוועד הפועל הציוני, יושב ראש קופת חולים עממית במושבות. משה לייב מילר היה עורך דין, חבר בהסתדרות הציונים הכלליים ונציגה בקונגרסים הציוניים, וחבר הנהלת קופת החולים של הציונים הכלליים. ישראל אופנהיים היה מנהל החברה ההסתדרותית סולל בונה.

35 ברשימות האגודה מוזכרים המוסדות הבאים כתורמים פוטנציאליים: אגד, המעביר, הנוסע, פרדס, יכין, יצהר, נחושטן, מן-ברמן, ליבר, עסיס, דובק, תנובה, עלית, גאולה, הכשרת הישוב, ציון, הסנה, החברה הא"י לביטוח, בנק בלגיה-א"י, בנק מרכזי למוסדות שיתופיים, בנק מסחרי, בנק אפותיקאי כללי, בנק בעלי הבתים, בנק זרובבל, בנק העולים פולניה-ישראל, בנק המזרחי, בנק אשראי, חברת החשמל.

מאמרים על האוניברסיטה העברית בירושלים.³⁶ החוברת הופצה ב-1,500 עותקים: 100 עותקים עבור האוניברסיטה העברית, 150 עותקים עבור אגודת השוחרים בירושלים, 700 עותקים עבור אגודות השוחרים בתל-אביב, ברחובות ובפתח תקווה, וכ-550 עותקים למושבות. פיזור תפוצת החוברת מלמד היכן התמקדה פעולתה של האגודה: ביישובים שבהם היה ייצוג בולט לציונים הכלליים. עם פרוץ המרד הערבי בשנת 1936 נפגעה הפעילות השוטפת של האגודה ועמה התפוגגו התקוות לשילוב הקבוצות החדשות. מזכיר האגודה בתל-אביב, שמשון דב ירושלימסקי,³⁷ דיווח:

הגביה סובלת הרבה עקב המאורעות ויש גם תורמים חשובים (כגון גרידינגר, לולב, שלוש)³⁸ שאי-אפשר ללכת אליהם עכשו. כן נתבטלו כל אותם הביקורים של "גדולינו" משום שהד"ר דונקלבלום, ה' מני וה' קמיני³⁹ מוצאים את השעה לבלתי-מתאימה לכך. בכל זאת הצלחנו גם בימי המאורעות ז.א. מיום 19.4 [1936] עד היום [יוני 1936] לגבות סכום של 170 לא"י, שזה, לדעתי, בהתחשב שבירושלים הושתקה העבודה לגמרי.⁴⁰

האגודה לא עמדה ביעד שהציבה לעצמה בראשית השנה. בדין וחשבון המסכם לשנת 1936 דווח על גיוסם של 406 חברים חדשים בלבד. אף על פי כן הייתה תחושה של

36 החר והעמק: האוניברסיטה והישוב, הוצאת אגודת שוחרים האוניברסיטה, 1936.
 37 שמשון דב ירושלימסקי השתתף בייסוד ארגון העסקנים הציוניים 'ברית הראשונים' והיה חבר ועדת התרבות של הסתדרות הציונים הכלליים.
 38 משה גרידינגר נולד ברומניה בשנת 1886 ועלה לארץ בשנת 1929. היה יושב ראש מועצת בנק אשראי בתל-אביב וייסד וניהל את החברות הבאות: החברה לאחריות 'נציונל', החברה המזרחית למחסני ערובה, חברת 'בוני חיפה בע"מ', האגודה השיתופית 'אדיר', חברת 'בית הדר', הפירמה 'גרידינגר את ורנר' בלונדון, החברה להתיישבות 'בנה', 'פרדס-סינדיקט', החברה הא"י לספנות, החברה הא"י לקירור והספקה, יפו-אורנג', אגודת 'עמיר', חברת 'לייטריץ' ובנק איכרים. מנחם מנדל לולב נולד ברוסיה ב-1877 ועלה לארץ בשנת 1932. לולב היה חבר מועצת בנק אשראי, ממייסדיה ומנהליה של החברה הבריטית-א"י לביטוח, פרדסן וסוחר עצים, ממייסדי בנק 'אוצר עברי למסחר'. יעקב שלוש היה בן למשפחת אהרון שלוש, והשקיע את כספו ברכישת קרקעות בסביבות יפו לצורך הקמת שכונות יהודיות חדשות. כך הוקמו נווה צדק, נווה שלום, אוהל משה ושכונת אהרון, לימים כרם התימנים. למשפחת שלוש היה בית חרושת גדול למוצרי בניין ורבים מבתי תל-אביב נבנו מחומרים שיוצרו בבית החרושת של האחים שלוש. יעקב שלוש היה ממייסדי בנק אפ"ק (לימים, בנק לאומי).
 39 אברהם קמיני נולד באוקראינה בשנת 1894 ועלה לארץ באנייה 'רוסלאן' ב-1919. היה פעיל במפלגת הפועל הצעיר ובהמשך – במפא"י. ציר לקונגרסים הציוניים, חבר אסיפת הנבחרים ושופט במשפט חברים של הסתדרות העובדים.
 40 מכתב ש"ד ירושלימסקי לבר-שירה, שנמצא בלונדון, 14.6.1936, את"א, 900.725.

שביעות רצון מתפקודם של החברים בתנאים האובייקטיביים הקשים ומן העובדה שפעילות האגודה לא הוקפאה:

אם הצלחנו למרות הכול לאסוף במשך שנה הקשה הזאת במזומנים סכום של 1,256.255 לא"י, הרי זה בזכותם של חברינו הותיקים והחדשים, שברובם המכריע מלאו את חובתם לאגודתנו. אבל, ביחד עם זה עלינו לציין, שלגבי המרץ הרב וסכום ההוצאות שהשקענו אין בו, בסכום הנ"ל, בכדי להשביע את רצוננו, כי בטוחים הננו, שאלמלא מאורעות-הדמים היה פרי עבודתנו עולה פי כמה על הסכום שרכשנו בהתחייבויות ובמזומנים.⁴¹

מראשיתה הציבה אגודת השוחרים בתל-אביב מטרות שאפתניות, בהתחשב במצב היישוב ובמצבו של העם היהודי בתפוצות. דוגמה לכך הייתה התכנית להקמת רשת אגודות שוחרים ברחבי העולם, שנועדה לגייס תוך שש שנים 100,000 איש ברחבי העולם היהודי, אשר יתרמו תרומה שנתית בסך 100,000 לא"י. התקווה הייתה שהארגון העולמי יתפתח לברית אחים יהודית, תרבותית, בלי גוון פוליטי.⁴² להערכת כותב התכנית האנונימי, ארץ ישראל תוכל לספק עשרה אחוזים ממספר החברים ומסכום התרומות. את השאר אפשר יהיה להשיג בתפוצות. עוד הוערך כי אפשר יהיה לגייס 25 אחוז ממספר החברים ומהתרומות במסגרת 'חג העשור לאוניברסיטה', כלומר באפריל 1935.

התכנית המפורטת כללה הקמת ועד מארגן עולמי שיורכב ממיטב מנהיגי היהדות בעולם, מוועדים כלליים בארצות שונות ומסניפים במקומות שונים בכל ארץ. בראש כל ועד ארצי יעמוד חבר הוועד העולמי. הוועד הארצי יהיה רשאי לתקן תקנות מיוחדות לאותה ארץ בהתאם לתנאי המקום, על פי קווי יסוד שייקבעו בהוראת הוועד העולמי. הוועדים הארציים ייסדו סניפים וגופים אחרים לשם גיוס חברים בכל קהילה יהודית ובכל אוניברסיטה שבה יש ייצוג מתאים של סטודנטים יהודים. הסניפים יפעלו בנוסף

41 'דין וחשבון על פעולת סניף אגודת שוחרים האוניברסיטה העברית בתל-אביב מ-1.10.1935 עד 30.9.1936', שם.

42 כותב התכנית, ככל הנראה עו"ד בר-שירה, הסביר במסמך אחר כי המטרה לגייס 100,000 איש מסתמכת על ספרו של ארתור רופין, הסוציולוגיה של היהודים. לפי הספר יש 100,000 סטודנטים יהודים בעולם. ממספר זה צריך להפחית 23,000 סטודנטים המצויים תחת השלטון הקומוניסטי של ברית המועצות, ועוד 25,000 סטודנטים שהם 'אורחים ארעיים, עוברי אורח שאינם מוציאים את שנתם'. בנוסף לכך ישנם 300,000 אקדמאים יהודים בטווח הגילאים 25-55. בהנחה שעשירית מהם, עשירית מהסטודנטים היהודים ועשירית מהורי הסטודנטים יצטרפו לאגודת השוחרים העולמית, הרי שיהיו כ-40,000 שוחרים מקרב החוגים האקדמאים. את החברים האחרים הוצע לגייס מקרב ציבור המשכילים ואנשי התרבות היהודים ברחבי העולם. 'ראשי פרקים על תכנית ארגון אגודה עולמית של שוחרים האוניברסיטה העברית', את"א, 900.273.

לוועדים הארציים של ארצותיהם. התכנית הייתה לפנות אל חברי חבר הנאמנים של האוניברסיטה העברית ולהזמין לקחת חלק בוועד העולמי ובוועדים הארציים, כך שבכל ועד ארצי תהיה נציגות של חבר הנאמנים.

הארגון הפנימי של האגודה העולמית יתבסס על דירוג לשלושה סוגי שוחרים, על פי גובה תרומתם: א. שוחרים – ישלמו לפחות לירה ארץ ישראלית אחת; ב. חברים פעילים – ישלמו לפחות חמש לא"י; ג. חברים קבועים או חברי כבוד – ישלמו סכום חד-פעמי של לא פחות מחמישים לא"י. במדינות מזרח אירופה, שם ערך המטבע נמוך יותר, יוכל הוועד הארצי, בהסכמת הוועד העולמי, להוריד את התשלום עד כדי מחציתו ביחס לשאר העולם. השוחרים ייהנו מהנחות במחיר הספרים שתוציא לאור הוצאת הספרים האוניברסיטאית, ומכניסה חופשית להרצאות ולאסיפות האגודות. גיוס החברים ייעשה בחוגים של מוסמכי אוניברסיטאות, עורכי דין, רופאים, מהנדסים, הורי סטודנטים וסטודנטים ומשכילים המתייחסים באהדה להתפתחות התרבות היהודית. נקבע כי כל שוחר שיצליח לגייס עשרה שוחרים חדשים יעלה לדרגת חבר פעיל וישלם תשלום של שוחר. השוחר ימשיך להיות בדרגה זו כל זמן שהשוחרים שגייס יסיפו לשלם את תשלומיהם השנתיים. שוחר שיעלה בידו לגייס חמישים שוחרים חדשים או עשרה חברים פעילים חדשים יעלה לדרגת חבר פעיל בלי תשלום. בנוסף, בין השוחרים יחולקו פסלים מיוחדים בצבעים שונים, שיסמלו את דירוגם באגודה. מקור ההשראה למבנה המדורג של האגודה העולמית ולתהליכי הניעות בתוכה היה משה רבנו, אשר קיבל את עצת חתנו: 'ואתה תחזה מכל-העם אנשי-חיל יראי-אלהים אנשי אמת ש'נאי בצע ושמת עליהם שרי אלפים שרי מאות שרי חמשים ושרי עשרת' (שמות יח, כא). באגודת השוחרים העולמית נקבעה חלוקה כדלקמן: שוחר – איש חיל; חבר פעיל – שר עשרה; חבר קבוע – שר חמישים; יושב ראש ועד מקומי – שר מאה; יושב ראש ועד ארצי – שר אלף.⁴³

בפועל לא יצאה תכנית גרנדיוזית זו אל הפועל. אולם הנחות היסוד שעמדו ביסודה היו את התשתית להתארגנות פעילות הכלכלית של האוניברסיטה העברית תחת ניהולו של שלמה זלמן שוקן, יושב ראש הוועד הפועל של האוניברסיטה העברית. שוקן עודד הקמת אגודות שוחרים לטובת האוניברסיטה בכל מקום ברחבי העולם שבו נמצאה קהילה יהודית פעילה. לא אחת הייתה אגודת השוחרים מוקד התארגנות חברתית ותרבותית מרכזית בקהילה לא פחות מן ההסתדרות הציונית.⁴⁴ בשנת הכספים 1935-1936 גייסו השוחרים – בתל-אביב, ברחובות ובפתח תקווה – סכום כולל של 886.554 לא"י. את חלק הארי, כ-843 לא"י, 95 אחוז מהסכום, תרמו

43 שם.

44 אליהו הוניג, 'אגודות שוחרים האוניברסיטה העברית, 1925-1948', בתוך: לבסקי (עורכת), תולדות האוניברסיטה, עמ' 113-142.

החברים בתל-אביב. ההכנסה ממוסדות ומבנקים בתל-אביב עמדה על 319.600 לא"י. באותה שנה קיבלה האגודה תרומה מעיזבוננו של חבר האגודה, יצחק לייב גולדברג, בסך 589 לא"י, שהועברו לאוניברסיטה העברית. 67 לא"י מתוכה הוקצו לטובת מיזם 'השיעורים האוניברסיטאיים'. בשנת הפעילות הבאה (1936-1937) עלה חלקם של החברים במושבות בהכנסות האגודה, מ-50 לא"י ל-316 לא"י. ההכנסה מתרומות החברים בתל-אביב הייתה 1,465 לא"י. בשנה זו הוציאה האגודה סכום של 1,238 לא"י: 1,084 לא"י הועברו לאוניברסיטה העברית במזומן, 94 לא"י הוקצבו להוצאות ו-61 לא"י הושקעו בתגיגות בר המצווה של האוניברסיטה. סקירת הכנסות האגודה בשנים 1938-1940 מצביעה על יכולת ארגונית שיטתית, קבועה ומסודרת:

הכנסות אגודת שוחרי האוניברסיטה בתל-אביב בשנים תרצ"ח – ת"ש⁴⁵
הסכומים בלירות ארצישראליות (לא"י)

הכנסות	תרצ"ח	תרצ"ט	ת"ש
תרומות חברים בתל-אביב	1,464.340	1,337.690	1,633.894
תרומות חברים במושבות	316.322	255.875	87.125
הכנסות מקרית	31.310	-----	5.870
סך הכול	1,811.972	1,593.565	1,726.889
סך כל התרומות בערכי 2005	כ-496,000 ₪	כ-463,000 ₪	כ-473,000 ₪

תרומות אלה לא הפכו את אגודת השוחרים בתל-אביב לגורם משמעותי בהכנסות האוניברסיטה העברית, לבטח לא ביחס להכנסות מהשוחרים בחוץ לארץ. האוניברסיטה הוסיפה להישען בעיקר על תרומות הקהילות היהודיות בעולם, ויותר מכולן – ארצות הברית:

ההכנסות התקציביות של האוניברסיטה העברית (לא"י)⁴⁶

השנה	ההכנסות התקציביות	ההכנסות מהשוחרים	% השוחרים מההכנסות השוטפות	% מארה"ב	% מא"י
1937/38	102,400	68,900	67.3	49.3	3.4
1938/39	120,200	69,300	57.7	61.8	2.9
1939/40	129,800	69,200	53.3	64.9	2.7

45 ר'ין וחשבון על פעולת אגודת שוחרי האוניברסיטה העברית בתל-אביב בשנת ת"ש, מ-1.10.1939 עד 30.9.1940, את"א, 900.725.

46 רות קלינוב, 'היבטים כלכליים בהתפתחות האוניברסיטה העברית, 1923-1947: יעדים והגשמה', בתוך: לבסקי (עורכת), תולדות האוניברסיטה, עמ' 71-112. הנתונים מטבלה בעמ' 107.

עם זאת, התמיכה הכספית באוניברסיטה מלמדת שלמרות מצוקה כלכלית וביטחונית מתמדת, הצליחה אגודת השוחרים, לאחר שנות פעילות אחדות, למסד מערך התרמה המתפקד ביעילות. מערך זה לא התבסס על תורם מרכזי אחד או על קבוצה קבועה של תורמים. הוא התקיים בזכות הפעלתם של סולמות מדרג המבחינים בין בכירים לאחרים, שימוש מושכל בדרכי תקשורת והפצה של ידע על האגודה והנהגת נורמות ראויות של קבלת החלטות לצורכי הפעילות השוטפת. אבל ראשי האגודה מיאנו להסתפק בהיותם 'שותפים סבילים', שפועלם מתמקד בתמיכה החומרית. הם ביקשו להיות 'שותפים פעילים' המעורבים במישרין בהתפתחות הפיזית והאקדמית של האוניברסיטה, גם אם יעדיהם אינם עולים בקנה אחד עם אלה של הנהגתה. מציאות זו היוותה מקור למתיחות מתמשכת.

ב. 'הפוליטיקה התרבותית' של האגודה

חלק מהאישים שהשתתפו בהקמת אגודת השוחרים בתל-אביב נמנו עם המתנגדים להקמתה של אוניברסיטה בארץ.⁴⁷ ההתנגדות הבוטה הזו לא נשמעה עוד בשנות השלושים. היא נתפסה כעובדה מוגמרת וכגורם חשוב בחיי היישוב. ואולם, מנהיגי הפועלים ייחסו משקל רב לסוגיה כיצד אמורה האוניברסיטה להתפתח ומי יהיו הגורמים הקובעים בה. כצנלסון גיבש מערך רעיוני לשיתוף פעולה הדוק בין החזון הסוציאליסטי-חלוצי של תנועת העבודה לבין פעילות האוניברסיטה. מסגרת זו תשפר את יעילותו הטכנית-מדעית של החלוץ ותשתלב כחלק מהאוונגרד של תנועתו.⁴⁸ בנאום שנשא באסיפה הכללית של אגודת שוחרי האוניברסיטה בתל-אביב ב-5 בדצמבר 1935, מחה כצנלסון נגד 'חסדי נדיבים', אף ש'אלמלא הם לא היתה האוניברסיטה נבנית בימינו'. מפעל לאומי גדול, הבהיר, אינו יכול להיות תלוי

47 יוסף אהרנוביץ, מראשי הפועל הצעיר, הזהיר בשנת 1913 מפני הסכנה שבהקמת אוניברסיטה אשר תמקד הזדהות של רבים, בעוד השליטה בה תהיה בידי מרכז חיצוני לארץ ישראל. הוא סבר שהצלחת האוניברסיטה תפגע בציונות האמיתית – הסוציאליסטית. לכן פנה אל ההסתדרות הציונית בבקשה לדאוג לחינוכם החקלאי של עובדי האדמה, המתאים לצרכים הלאומיים יותר מאשר אוניברסיטה. יוסף אהרנוביץ, 'אל הקונגרס', הפועל הצעיר, 18.7.1913. יצחק וילקנסקי יצא נגד עיקריה של החוברת בית-ספר גבוה יהודי שפרסמו וייצמן, בובר ופייבל ב-1902, וטען שאין מקום בארץ ישראל לאוניברסיטה אשר תשרת את צורכי הסטודנטים היהודים שנדחו מסיבות שונות מאוניברסיטאות אירופה. הוא עמד על הצורך לא לתת עדיפות להקמת אוניברסיטה, מאחר שזו עלולה לגזול כספים רבים שיש להפנותם לעניינים חשובים יותר, כמו רכישת קרקעות: 'בכל פרוטה ופרוטה שמוציאים על מוסדות רוחניים, במקום להשקיעו בקרקעות, מחזקים את ידי האויב ומקרבים את קץ קיומנו. כשאומה גוועת מחוסר קרקע, אין בונים מבצרי רוח באוויר'. אלעזרי וולקני (ציוני), 'אוניברסיטה?', האחדות, כ' תמוז תרע"ג (25.7.1913).

48 לתפיסתו הלאומית-אקדמית של כצנלסון ראו, אניטה שפירא, 'תנועת העבודה והאוניברסיטה העברית', בתוך: כ"ץ והד (עורכים), שורשים והתחלות, עמ' 675-689.

'ברצונותיהם ובמושגיהם', בפרט כשהם מרוחקים אלפי מילין מצורכי העם ובניין הארץ.⁴⁹ לדעתו, ההסתמכות על נדיבי התפוצה והנתק בינם לבין צורכי היישוב הובילו לבניית האוניברסיטה, תוך התרוצצות חסרת תכלית בין מגמות ושברי מגמות. כדי לתקן את המצב קרא להעביר בהדרגה את מרכז הניהול של האוניברסיטה מן הגולה לארץ. הוא תמך בכוונה לצמצם את השפעתם של אנשי המדע שבאו מגרמניה לא רק עקב התנגדותו לעמדותיהם בנושאים פוליטיים: 'אין לעשות את האוניברסיטה ליוצאי גולה אחת בלבד. אין להטביע על האוניברסיטה חותם חדגוני של שבט בישראל'.⁵⁰ כצנלסון דחה את הוויכוח שניטש בשנותיה הראשונות של האוניברסיטה אם לשים דגש על הוראה או על מחקר, כבלתי רלוונטי. לפי השקפתו, מוקד המחלוקת היה אופיו של המוסד: אוניברסיטה ארצישראלית שתתאים עצמה בשלמות לצרכיו של היישוב או אוניברסיטה שהיא העתק עלוב וחיוור – וקרוב לוודאי גרוע – של אוניברסיטאות אירופיות. העדפתו הייתה ברורה: בצד 'מחלקה לפדגוגיה' (חינוך), יש לפתוח פקולטה להכשרת פקידות ציבורית, חיוני לייסד מרכזים אקדמיים ברחבי הארץ ובמיוחד בהתיישבות החלוצית, ובראש ובראשונה יש להקים מכון לחקלאות.⁵¹

בין השקפת צנלסון על דרך התפתחותה של האוניברסיטה העברית לבין גישת ביאליק לא הפריד מרחק רב. שניהם סברו כי היא אינה מתחשבת בצרכים האקטואליים והעתידיים של היישוב, העומד בפני אתגר כינונם של חיים לאומיים, ולכן שאפו לעצב מחדש את 'הפוליטיקה התרבותית' של האוניברסיטה. ביקורת ברוח זו נאמרה לעתים במרומו ולעתים בגלוי ובדרך בוטה. בישיבת הוועד שהתקיימה ב-24 במאי 1933, דיווח ד"ר רוזנבאום על היחס המסויג כלפי האוניברסיטה העברית בקהילות היהודית במזרח אירופה ובמיוחד בליטא. הוא טען כי קיימת בקרב הסטודנטים היהודים התעניינות רבה במצב האוניברסיטה, אלא שהם מתנגדים לשיטה הנקוטה בה, המעדיפה את המחקר על פני ההוראה והמקצועות הפרופסיונליים, ו'תובעים אוניברסיטה ללימודים לפי המקובל בעולם'.⁵² כלומר, אוניברסיטה שתעסוק בעיקר בהוראה לצורך הסמכתם של סטודנטים לתפקידי ביצוע וניהול ביישוב.

49 ברל צנלסון, 'אוניברסיטה בהתפתחותה', 5.12.1935, דברי ברל צנלסון על האוניברסיטה העברית (עורך: חיים תורן), ירושלים תש"ה, עמ' 2. החוברת הופיעה חודשים ספורים לאחר מותו.

50 שם, עמ' 7. לנוכחות המשמעותית של יוצאי גרמניה באוניברסיטה העברית או כאלה שהתחנכו באוניברסיטאות הנתונות תחת בהשפעת התרבות הגרמנית ראו, אווה טלקש-קליין, 'האוניברסיטה העברית בראי ראשונה', בתוך: לבסקי (עורכת), תולדות האוניברסיטה, עמ' 143-176.

51 צנלסון, האוניברסיטה בהתפתחותה, עמ' 8-9. התכניות להקמת מכון לחקלאות באוניברסיטה לא מומשו משום שאנשיה טענו כי לימודי הפיזיקה והכימיה, שהם הבסיס לחקלאות מודרנית, טרם התבססו דיים.

52 ישיבת ועד אגודת שוחרי האוניברסיטה העברית, 24.5.1933, בביתו של ד"ר דונקלבלום, בראשותו של ח"ג ביאליק, את"א, 900.275, תיק ישן 12.

הבסיס הרעיוני ל'פוליטיקה התרבותית' של אגודת השוחרים הונח בידי ביאליק, והיא הייתה גם לאחר מותו המוטיב המרכזי שאיחד את חבריה. ביאליק גרס שבמהלך שמונה השנים הראשונות לקיומה התפתחה האוניברסיטה באופן מקרי וארעי, וללא תכנון מוקדם המתחשב בצורכי היסוד של היהודים בארץ ישראל.⁵³ הפוליטיקה התרבותית, מושג שיצר ביאליק, הייתה ביטוי לשאיפות של חוגים מגוונים ביישוב – תנועת העבודה, הרביזיוניסטים והחוגים האזרחיים – לעצב מחדש את יעדי האוניברסיטה, במגמה לשנות את מקורות הלגיטימציה והסמכות שהתגבשו בה. ביאליק אמר על ניהול האוניברסיטה: 'לא היתה כאן פוליטיקה תרבותית. עם שהוא יודע את צרכיו מנהל פוליטיקה תרבותית במתכוון: הוא משתדל להשיג לו את הפועלים הנצרכים בשביל עבודה תרבותית. אבל כאן לא היתה כוונת מכוון'.⁵⁴ שאלות היסוד היו לטעמו: 'מה הביאה לנו האוניברסיטה במשך שמונה שנים? האם כבר מלאה איזה תפקיד? האם מלאה את התקוות שתלינו בה?'⁵⁵ להערכתו, הסיבה המרכזית להתפתחותה הלקויה הייתה נעוצה במקורות הכספיים שהגיעו מחוץ לארץ. לנדיבים היהודים 'יש כל מיני קפריזים', וכתוצאה מכך לא התפתחה האוניברסיטה בכיוון שיכול לשמש את צורכי הארץ. לכך נוספה העובדה שלאוניברסיטה לא הגיע מאירופה סגל אקדמי בעל משקל, בין היתר עקב קשיי לימוד השפה העברית.⁵⁶ בגורמים הללו מצא את ההסבר לתיאור הרווח בעיתונות הארצישראלית, ולפיו ליישוב 'אין כלל אוניברסיטה'.

ביאליק טען כי המדע היהודי שנוצר בחסות ההשתלבות באוניברסיטאות המערב הולך וגווע בהדרגה. תפקידה העיקרי של האוניברסיטה העברית הוא לשנות את הכיוון הפסיבי הזה ולייצר מקלט למדע התרבותי הכללי. בתהליך מתמשך יתרכזו בירושלים, 'כבמקדש, בהיכל התרבות העברית', כוחות מדעיים מתאימים, 'ואז תהיה תרבותנו אולי

53 ביקורת דומה מתח ב-1939 זאב ז'בוטינסקי, מנהיג התנועה הרביזיוניסטית, לאחר פרסום ספר השנה של האוניברסיטה: 'שכחתי לגמרי, שקיים דבר כזה, או, נכון יותר, דבר הנושא עליו שם פנטאסטי כל-כך. אוניברסיטה עברית? היכן? מאימתי? [...] אי-שם בעולם קיים בית-ספר גבוה בשביל יהודים וצעירינו לא ידעו אפילו על כך? [...] אין אוניברסיטה עברית בירושלים. אני מפקפק אפילו, אם קיימת התחלה של מוסד כזה. לכל היותר נוצר תא של מוסד כזה; וזה לאחר 14 שנים מה"פתיחה" הצעקנית'. זאב ז'בוטינסקי, 'מיומני', המשקף, 7.4.1939, עמ' ג.

54 חיים נחמן ביאליק, 'מנאום באספת היסוד של אגודת "שוחרי האוניברסיטה" סניף רחובות', כ"ז טבת תרצ"ד (14.1.1934), דברי ביאליק על האוניברסיטה העברית (להלן: דברי ביאליק), הוצאת אגודת שוחרי האוניברסיטה העברית בארץ-ישראל, ירושלים תרצ"ז, חוב' ג, עמ' 54.

55 חיים נחמן ביאליק, 'נאום ליסוד "אגודת שוחרי האוניברסיטה העברית" בארץ-ישראל', שם (להלן: ביאליק, נאום ליסוד), עמ' 13-25.

56 לביקורתו של ביאליק על מעמדה הרופף של הלשון העברית באוניברסיטה ראו, נתן אפרתי, 'האוניברסיטה העברית והלשון העברית', בתוך: לבסקי (עורכת), תולדות האוניברסיטה, עמ' 319-321.

עשירה מכל יתר התרבויות.⁵⁷ זאת בתנאי שאותם כוחות יעמידו את עצמם לרשות האומה בתחומי ההיסטוריה היהודית, הלשון העברית והספרות העברית. לצד אלה האוניברסיטה חייבת לקדם את הצרכים החינוכיים של 'בנין האומה: חקלאות, מסחר ותעשייה, הטכניקה הנצרכת לבנין הארץ. כל הדברים הללו צריכים למצוא מקום באוניברסיטה'.⁵⁸ כדי לקדם מטרה זו יש להשתמש בכוחות המצויים בארץ, אפילו אם אינם פרופסורים מוסמכים, ובמלומדים שלא למדו באוניברסיטאות אלא רכשו את ידיעותיהם בכוחות עצמם (אוטודידקטים). למעשה, ביאליק אימץ את התפיסה שביטא זאב ז'בוטינסקי עוד בדיוני הקונגרס הציוני הי"א בשנת 1913, כי אין להדגיש את האספקט המחקרי, ולהעדיף על פניו את קידום בניין האומה, ובמיוחד את האינטרסים של הסטודנטים.⁵⁹

לאור ביקורתו הפומבית של מייסד אגודת השוחרים אין זה מפליא שיחסה של האוניברסיטה העברית לפעילות האגודה בתל-אביב היה חשדני ומסויג. התפתחותה הדמוגרפית והכלכלית המהירה של תל-אביב הובילה את ראשי האוניברסיטה, ובמיוחד את האקדמאים שבהם, להכרה כי האגודה עלולה לסכן את מעמדם. הסגל האקדמי, שחלקו היה בעל קשרים ענפים עם המעמד הבינוני-גבוה בתל-אביב, ידע על כוונת ראשי האגודה להשפיע על כיוון התפתחותה של האוניברסיטה ועל המגמות לפתח מסלולי הכשרה לעיסוקים אקדמיים פרופסיונליים ויישומיים, וחשש לרמתה המחקרית. אולם האוניברסיטה לא יכלה לפעול בגלוי נגד הקמת אגודה התומכת בה. פרופסור יוסף קלוזנר, הסמן הימני בקרב הסגל האקדמי, הזדעק כאשר נודע לו על הכוונות המתגבשות בקרב פרנסי תל-אביב להקים אגודת שוחרים. הוא ביטא את החששות מפני יוזמה זו, שאותה עודד מאגנס, בפגישה של מועצת האוניברסיטה בפברואר 1933:

אין אדם שיהיה יותר שמח ממנו [מקלוזנר] לקשרים עם הישוב. הישוב הא"י צריך להרגיש אותנו, את מציאותנו וקיומנו. יש בזה צרך חיוני [...] ומפני זה שמח הוא שמחה גדולה כאשר שמע על שאיפת ההנהלה להתקרב יותר אל הישוב; אבל אחרי שמעו את ההצעות של אנשי תל-אביב נתעוררו בו פקפוקים גדולים ולבו כבד עליו, כי יותר מכל הנמצאים כאן הוא מעורב באנשי הישוב, ומפני זה הוא מכיר אותם יותר

57 ביאליק, נאום ליסוד, עמ' 18.

58 שם, עמ' 21.

59 בקונגרס הציוני הי"א שנערך בשנת 1913, הצטרף ז'בוטינסקי לוועד הממונה לקידום הקמת אוניברסיטה עברית, אולם כאשר התבררה לו כוונתו של חיים וייצמן להקים מוסד שיתמקד בעיקר בנושאי מחקר אקדמיים ולא בהכשרת סטודנטים יהודים, הוא ביקר אותה בחריפות ואף כתב מכתב מחאה למרכז ההסתדרות הציונית בברלין. 'דרשתי כי תידחה תוכנית ה"מוסדות" [קרי: מכוני מחקר] וייקבע העיקרון: בית-ספר גבוה למתלמידים'. זאב ז'בוטינסקי, אבטוביוגרפיה, ירושלים תשי"ח, עמ' 88-89.

מכלם [...] ישנה סכנה גדולה בכל ההצעות האלו, ולו היה נגיד האוניברסיטה היה חושש לכל הצעותיהם, כי בכלן ישנה רק כונה אחת כונה רעה, והיא כי האוניברסיטה הנה בדרך רעה, צריך לכבש אותה ולפתח אוניברסיטה בתל-אביב. מניין זה בא פתאם השנוי ביחסו של ביאליק לאוניברסיטה? הלא ביאליק מתנפל בכל הזדמנות על האוניברסיטה, כלכם יודעים וזוכרים את התנפלותו הגסה על האוניברסיטה זה רק לפני שבועות אחדים, ויודע הוא יותר מכלם את החרפות והגדופים מצדו, [...] מדוע זה הפך ביאליק את עורו פתאם ונהפך מאויב לאוהב? הכל נובע רק ממקור אחד – מהכונה לכבש את האוניברסיטה. שיטתם היא להעביר הכל לתל-אביב [...] ד"ר מאגנעס משה אותנו לאוניברסיטאות באמריקה; בשביל אוניברסיטה גדולה באמריקה זה טוב ומועיל, אבל בא"י בשעה שישנה התחרות בין ירושלים ותל-אביב, פרוש הדבר להוציא את האוניברסיטה מירושלים ולהעבירה לתל-אביב. מצב האוניברסיטה קשה מאד. הד"ר מאגנעס דואג דאגה גדולה שלאוניברסיטה יהיו בעלי בתים אבל למסר את האוניברסיטה לאנשים זרים זה כאילו לקחת את התינוקת מהאם ולמסר למינקת.⁶⁰

ההתקפה הישירה והבוטה על ביאליק ועל יוזמתו לא הייתה מקרית. היא הופנתה כלפי מי שנחשב למנהיגה האידאולוגי של אגודת השוחרים.⁶¹ אולם הביקורת של ביאליק לא נועדה להפריד בין היישוב לבין האוניברסיטה. ביאליק חזר והכריז בכל הזדמנות כי יום הקמת אוניברסיטה יהודית היה בעיניו חשוב 'ממתן התורה (הציונית), או כחזרה למתן התורה שלנו. בשבילי היה זה אחד הימים הגדולים ביותר'.⁶² לגישתו, האוניברסיטה היא המשכן הקדוש ביותר של האומה המחודשת ימיה, שכן היא משמשת כמוח האומה. ההשכלה הגבוהה הייתה עבורו תחליף ללמדנות היהודית המסורתית, לבית הכנסת ולבית המדרש גם יחד. לפיכך הוא קרא להעמיד את האינטרסים של המדע ושל הרוח מעל לכל האינטרסים האחרים. האוניברסיטה, על פי ביאליק, חייבת לקבל על עצמה את תפקיד הנהגת היישוב ולהיות למורת דרך לעם כולו. לצורך זה עליה להתרחב ולהתפשט במהירות. הצעותיו המעשיות היו: לפרסם לאלתר בכל עיתוני היישוב מדור קבוע, שבו ידווח כל המתרחש באוניברסיטה – חידושים בכל מחלקה

60 ארכיון האוניברסיטה העברית, ישיבת מועצת האוניברסיטה, 17.2.1933, עמ' 4-6.

61 ביטוי למעמדו הרם של ביאליק באגודת השוחרים של תל-אביב ניתן לאחר מותו, כאשר על הניירת הרשמית שלה הוטבעה הכותרת הקבועה: 'אגודת השוחרים של האוניברסיטה העברית סניף תל-אביב מיסודו של חיים נחמן ביאליק ז"ל'.

62 ביאליק, נאום ליסוד, עמ' 14.

ומכון וכל פרסום, ובכך לקרב אותה אל היישוב. בנוסף, יש לארגן בכל שנה שבוע האוניברסיטה, ובו

תזמר ותטיף כל העיתונות על האוניברסיטה, מעין שבוע של שמחת תורה מלאה התלהבות בשביל האוניברסיטה, שבוע של סרטים, התנדבות, רכישת חברים וקרנות בשביל האוניברסיטה. כל שבוע כזה צריך להיוסף קתדרה לאוניברסיטה. לכל שבוע כזה צריכה להיות אמביציה שלו ומטרה שלו [...] עלינו להעמיד את האוניברסיטה במרכז שימת-הלב, יחד עם רכישת האדמה. זוהי גם כן אדמה, האדמה הרוחנית שלנו. כאן כינוס הרוח על האדמה הזאת. אין לנו אדמה אחרת לכנס את תפוצותינו הרוחניות.⁶³

ביולי 1934 נפטר ביאליק. ראשי האגודה דבקו בתפיסתו הרואה ב'תרבות אקדמית' תהליך ציבורי-חינוכי, שבמסגרתו האוניברסיטה אינה מקום הוראה ומחקר בלבד אלא משמשת זירה שבה נעלמות המחלוקות והמריבות הפוליטיות הפרטניות ופועלת כמוסד העומד מעל לפוליטיקה ה'רגילה'. על המדענים והמלומדים הפועלים בה להעיד על יתרונותיה של הדוקטרינה המוסרית-לאומית ועל הכורח במימושה, ובכך למצב עצמם במעמד של אליטה המשפיעה על כינונו ויציבותו של הסדר החברתי הקיים, כלומר לסייע בהנחלת תפיסתיו המרכזיות של היישוב המאורגן.⁶⁴ ייעודה של אגודת השוחרים היה לתת גושפנקא נורמטיבית לתביעות האקדמיות של היישוב המאורגן ולהצביע בפני האוניברסיטה על דרכים למימוש התביעות הללו. חוסר ההצלחה בחיי המעשה בשל סירובה העקבי של האוניברסיטה להיענות לתביעות האגודה לא הוביל להיחלשות האגודה או להיעלמותה. למרות מותו של מנהיגה, האגודה לא קרסה והתפרקה שכן הייתה משולבת ארגונית ורעיונית במסגרות עירוניות, מעמדיות ותרבותיות שהתקיימו מחוץ למסגרתה של האוניברסיטה, ואלה אפשרו לה להתמיד בפעילותה.

ג. מיסוד פעילות האגודה

בפתיחת שנת הפעילות 1937 נערך כנס רב משתתפים של אגודת השוחרים בתל-אביב, בהשתתפות יושב ראש אגודת השוחרים בארצות הברית, ד"ר פרנקל (S. B. Frankel). עורך הדין בר-שירה נאם בשם אגודת השוחרים בעיר. בפתח דבריו עמד על פעילותם

63 חיים נחמן ביאליק, 'נאום במסיבת עיתונאים מטעם האוניברסיטה', ט"ו אייר תרצ"ג (30.4.1934), דברי ביאליק, עמ' 38-39.

64 הסגל האקדמי לא תפס עמדה אידאולוגית זו, שביאליק ורבים אחרים חשבו כי ראוי לה. ראובן כהנא, 'עמדות האידאולוגיה הדומיננטית כלפי המדע, מדענים ופרופסיונאלים בתקופת היישוב', בתוך: ש"נ אייזשטדט, ר' בר-יוסף, ר' כהנא וא' שלח (עורכים), רבדים בישראל, ירושלים תשכ"ח, עמ' 181-236.

המסורה של שני יהודים אמריקנים, הבנקאי פליקס ורבורג המנוח ומאגנס, למען האוניברסיטה ואת הצלחתם לרתום לפעולה משותפת רבים מבני הקהילה היהודית בארצות הברית. בהמשך מתח ביקורת חריפה על מדיניותה של האוניברסיטה. טענתו העיקרית הייתה כי האוניברסיטה מתעלמת מהצרכים האקטואליים של היישוב ומזניחה תחומי לימוד 'פרקטיים' כמו לשון עברית, פדגוגיה, פסיכולוגיה וחקלאות. הוא ציין: 'ארץ ישראל נבנית על עקרון האיגודיות והשיתופיות. בכל מדינות העולם מיישמים מוסדות מחקר ומדע עיקרון זה הלכה למעשה, ורק בארץ ישראל הוא אינו מופעל [באוניברסיטה]'. בר-שירה אף התריס מדוע טרם הוקמה באוניברסיטה קתדרה להיסטוריה של הציונות, למרות שהנוכחים בכנס מייצגים שלושה דורות בתנועה הציונית.

ד"ר פרנקל הציג עמדה שונה. הוא טען כי 'האוניברסיטה העברית וכל אוניברסיטה אחרת אינה צריכה לגדול במהירות רבה מדי'. פרנקל דימה את התפתחות האוניברסיטה להתפתחותו של ילד ואמר כי בדרך להתפתחות מלאה צריכה האוניברסיטה לעבור כמה שלבי ביניים של חיזוק המחקר ורק אז תגיע העת לטפח לימודים פרופסיונלים. לעתים, סיפר, הוא נשאל מה עושים יהודי ארץ ישראל עבור האוניברסיטה העברית, ותשובתו היא כי היישוב עושה ככל יכולתו. לדעתו, חשיבותה של תרומת הקהילה היהודית האמריקנית אינה בתרומתה הכספית, אלא בהשפעה שיש לכך על נכונותן של קהילות יהודיות נוספות לסייע ליישוב.⁶⁵

ב-2 בדצמבר 1937 התקיימה האסיפה הכללית השנייה של אגודת שוחרי האוניברסיטה בתל-אביב באולם הגימנסיה 'הרצליה'. באסיפה נטל חלק יושב ראש הנהלת הסוכנות היהודית, דוד בן-גוריון, שמסר לאגודה את ברכתו. מטעם האוניברסיטה השתתפו פרופסור מרדכי קפלן, ראש הקתדרה ליסודות החינוך שפעלה בחסות האגודה, ומזכיר הכספים של האוניברסיטה, מנחם שניאורסון. באסיפה נבחרו הוועד הפועל של האגודה ומועצת האגודה. האחרונה החליטה על מינוי נציגות במועצה לסניפי הרצליה, חדרה, פתח תקווה, ראשון לציון, רחובות ורעננה. במהלך השנה, כך דווח, התקיימו ישיבות רבות של מוסדות האגודה: ועד האגודה התכנס בחורף פעם בשבוע ובקיץ פעם בשבועיים. המועצה התכנסה בחורף פעם בחודש ובקיץ פעם בחודשיים. בין הפעילים המרכזיים של מוסדות אגודת השוחרים בתל-אביב היו האישים הבאים. יושב ראש ועד האגודה: השופט ד"ר ישראל מני. סגן יושב ראש ועד האגודה: שמואל רפפורט. גזבר כבוד: מנשה מני – חבר הנהלת בנק אפ"ק וחבר מועצת עיריית תל-אביב. חברי ועד האגודה: שפטיל מירנבורג – ממייסדי מפעל 'ליבר',

65 Meeting of the Friends of the Hebrew University, 11 November 1937, את"א, 900.273. העיתון *Palestine Post* פרסם ב-13 בנובמבר 1937 ידיעה על דבריו של ישראל בר-שירה במידה מסוימת של הטעיה, כמשתקף בכותרת: 'Hebrew University policy criticized certain faculties a luxury'.

אגרונוק (בנק לחקלאות ובניין) ועיתון הבקר, חבר הוועד הפועל של הסתדרות הציונים הכלליים; אפרים קוצנוק – מהנדס בהכשרתו ומנכ"ל חברת הביטוח 'ציון'; לאון רקנטי – מייסד בנק דיסקונט וחבר הנהלת קרן היסוד. יושב ראש של כבוד של מועצת האגודה היה ד"ר שאול טשרניחובסקי – משורר ורופא. יושב ראש מועצת האגודה: ד"ר משה גליקסון – עיתונאי ועורך הארץ, מהאישים הבולטים בזרם הציונים הכלליים. חברי מועצת האגודה: מניה ביאליק – אלמנתו של חיים נחמן ביאליק; אליעזר בבלי – רואה חשבון; עובד בן-עמי – ראש עיריית נתניה; רחל גולדברג – אשת חברה, רעייתו של יצחק לייב גולדברג שנפטר; השופט צדקיהו הרכבי – השופט היהודי הראשון ששימש רשם בית הדין המחוזי בתל-אביב; מרדכי זק"ש – ממנהלי בנק אשראי; גוסטב (גרשם) שוקן – הבעלים של הארץ; אריה שנקר – תעשיין בתחום הטקסטיל שהיה לנשיא התאחדות התעשיינים וייסד את 'הבנק הארץ-ישראלי לתעשייה'; המנהל האדמיניסטרטיבי של אגודת השוחרים – שמשון דב ירושלימסקי.⁶⁶

מכאן ואילך הצטמצם הייצוג של חוגי תנועת העבודה במוסדותיה של אגודת השוחרים, בעוד מפעליה המשיכו לתרום לה מכספיהם. עם זאת, אישים המזוהים עם תנועת העבודה היו הפעילים המרכזיים במאמץ לפיתוח שלוחה של האוניברסיטה בתל-אביב, באמצעות הניסיון להקמתו של מכון לכלכלה. במקביל, כצנלסון הוסיף לפעול בוועד הפועל של האוניברסיטה אף שלא נחל שם הצלחות מרחיקות לכת. אגודת השוחרים התל-אביבית הפכה בהדרגה למקום מפגש וגיבוש חברתי של האליטות

66 דין וחשבון על פעולת אגודת שוחרים האוניברסיטה העברית בתל-אביב בשנת ת"ש, מ-1.10.1939 עד 30.9.1940, את"א, 900.277. בהרכב השלישי של מוסדות אגודת השוחרים, בשנת הפעילות 1939-1940, היה יושב ראש – דוד שמענוביץ (שמעוני), משורר, חבר ועד הסופרים העבריים וחבר הוועד המרכזי של ועד הלשון. חברים בה: ד"ר בנימין אבניאל – פרסם חיבורים בנושא ציונית ובסוגיות של סכסוכים ויחסי עבודה, השתתף במספר ועדות ציבוריות. אשר ברש – איש ספרות ומראשי אגודת הסופרים, חבר ועד אגודת המורים ונשיא בית ביאליק. יוסף הפטמן – עורך הבקר ומראשי אגודת העיתונאים. מרדכי זק"ש – ממנהלי בנק אשראי. ד"ר יעקב כהן – משורר. ד"ר דב (ברוניסלב) לויץ – מפקח ב'בנק הפולני' ומייסד חברה לביטוח 'עזרה הדדית' של המעסיקים האזרחיים. מרדכי ליפסון – עורך בעיתונים בוסתנאי, דאר היום והצופה. יהודה מוזס – בעל עיתון ידיעות אחרונות ושותף בחברות להשקעות קרקעיות 'קרסו, מוזס וכהן' ו'נליקו'. ד"ר יהושע מזור – ממייסדי תעשיית היהלומים בארץ. ד"ר דוד מרגלית – רופא, יושב ראש הוועד הארצי של רופאי קופת חולים עממית ויושב ראש סניף של התאחדות הציונים הכלליים. שלמה ענתבי – אגרונום שעבד בממשלת המנדט. לואיס (יהודה לייב) פוליקנסקי – פעיל בדרום אפריקה למען האוניברסיטה העברית, עם עלייתו לארץ בשנת 1927, היה שותף בתעשיית הסיגריות 'דובק', חבר בהנהלות החברות 'אפריקה-ארץ-ישראל', 'החברה לקירור ולאספקה' ו'חברת דרום אפריקה למשכנתאות'. יחיאל רבינוביץ – ממייסדי בנק אשראי. זלמן רובשוב (שז"ר) – חבר הוועד הפועל ומזכירות הסתדרות, מנהל מחלקת העיתונות היהודית במערכת דבר ומחליפו של כצנלסון בתפקיד העורך הראשי, לימים שר החינוך וההשכלה הראשון ונשיאה השלישי של מדינת ישראל. הרב ד"ר ישעיהו רפאלוביץ' – מנהל בית יתומים בתל-אביב.

האזרחיות בעיר, כאשר הנושא האקדמי המשותף, לכאורה, משמש יותר לצורכי כבוד ויוקרה חברתית ופחות אמצעי להשגת הישגים מעשיים.

המטרה המרכזית של אגודת השוחרים בשנת הפעילות 1937-1938 הייתה להגדיל את מספר השוחרים ולהפוך את האגודה מקבוצה מצומצמת לקבוצה בת 2000 חברים בתל-אביב ובמושבות הסמוכות [עד] לסוף שנת תרצ"ז. מאחר שאי אפשר היה עוד להסתמך על התחייבויות הבורגנות האזרחית והסוציאליסטית מתל-אביב, החלה האגודה להפנות מאמצי גיוס ותעמולה לשלושה חוגים חברתיים חדשים: א. הורי תלמידים בבתי הספר התיכוניים העיוניים, שהיו מעוניינים בהקמת אוניברסיטה ראויה לשמה בארץ. לשם כך יצר ועד האגודה קשר עם הנהלות בתי הספר התיכוניים כדי לקיים אסיפות הורים שבהם ירצו שוחרי האוניברסיטה על חובת הסיוע לאוניברסיטה, 'בכדי לעשותה בעתיד הקרוב לבית ספר עליון מתאים בשביל גומרי בתי הספר בארץ'. ב. תושבי המושבות בסביבת תל-אביב. ג. הקהל הרחב, באמצעות הרצאות פומביות. לפי התכנית היו אמורות להתקיים 15-20 הרצאות במהלך השנה. בפועל התקיימו 37 הרצאות, כהיענות לדרישה הגדולה להן.⁶⁷

במסגרת הפעולה בקרב תלמידי בתי הספר התיכוניים קיימה האגודה סיור באוניברסיטה, שבו השתתפו למעלה ממאתיים תלמידי תיכון ועשרות מורים ומנהלי בתי הספר שבתעודותיהם הכירה האוניברסיטה.⁶⁸ הסיור נערך בל"ג בעומר, שנקבע כיום עלייה מסורתי לירושלים. המבקרים זכו לשמוע נאומים של בכירי האוניברסיטה העברית, דוגמת נשיא האוניברסיטה מאגנס ורקטור האוניברסיטה פרופ' שמואל הוגו ברגמן. באותה שנה התקיימה פעילות מוגברת במושבות. בשלב הראשון ניהלו נציגי השוחרים מתל-אביב מגעים עם עסקנים וראשי יישובים להקמת סניפים מקומיים. עם יישובים אלה נמנו: בני ברק, הרצליה, כפר מל"ל, כפר סבא, פתח תקווה, ראשון לציון, רחובות, רמות השבים, רמת גן, רמתיים, רעננה. בשלב השני נערכו אסיפות כלליות של תושבי המקום, עסקנים ופעילי תרבות מקומיים, בנוכחות נציגים של אגודת השוחרים בתל-אביב ושל האוניברסיטה. בדרך כלל השתתפו באסיפות פרופסורים נודעים, כגון הרב שמחה אסף, פרופ' שמואל קליין ופרופ' אליעזר ליפא סוקניק, אשר הדגישו את חשיבות הפעולה הציבורית למען האוניברסיטה.

67 תוכנית-פעולה לשנת תרצ"ז, את"א, 900.273. את ההרצאות נתנו מרצים בכירים של האוניברסיטה העברית בנושאים מגוונים מתחומי מדעי הרוח והחברה: פרופ' קלוזנר, פרופ' קליין, פרופ' אסף, ד"ר הראובני, פרופ' טורטשינר, פרופ' קפלן, ד"ר דינבורג, ד"ר ריבלין, פרופ' מאיר, פרופ' פרנקל, ד"ר סוקניק, פרופ' בונה, ד"ר אשבל, פרופ' גוטמן, ד"ר גויטיין ואחרים.

68 מאז שנת 1934 ועד לסיום תקופת המנדט פיקחה ועדה מיוחדת מטעם האוניברסיטה העברית, בראשותו של אברהם הלוי פרנקל, על בתי הספר העיוניים ביישוב וקבעה בהם את תכני הלימוד ורמתם.

עידוד פעילות למען האוניברסיטה במשקים החקלאיים בשרון לא הייתה עניין פשוט. במושב רמות השבים התבקש נציג האגודה על ידי יושב ראש המועצה, ד"ר שטייניץ, ומזכיר המועצה, ד"ר הורוביץ, להביא לאסיפה איש סגל, 'יהודי גרמני הבקי בהלכות האוניברסיטה היות ורבים מתושבי המקום מתייחסים בביקורת לכוון האוניברסיטה ויש בדעתם להתקיף את המרצה בשאלות שונות'.⁶⁹ בסיכום השנה דווח כי הפעילות במושבות לא השיגה את התוצאות המקוות בשל המצב הביטחוני. למרות זאת הצליחה האגודה להקים סניפים בחדרה, בראשון לציון ובנס ציונה, ולהרחיב את פעילותה ברחובות ובהרצליה. בתקופה זו נוספו לאגודה בתל-אביב 315 שוחרים חדשים מהמושבות⁷⁰ ו-432 מתל-אביב. עמם נמנו כעשרים מוסדות כלכליים מבוססים. הישג זה הוביל את ראשי האגודה להכרזה: 'החדרנו את דבר האוניברסיטה במשך שנה לאלפי בתים בישראל ומהם 747 איש ואשה קבלו על עצמם לשאת בעול האוניברסיטה וזרכיה ע"י הצטרפותם לאגודה'.⁷¹ גם הרשת הוולונטרית, אשר הייתה הבסיס לקיום האגודה, התחזקה אותה שנה, בעקבות הצטרפותם של גופים כלכליים נוספים, פרטיים והסתדרותיים, אשר העלו תרומות נכבדות לאגודה.⁷²

- 69 דו"ח מנסיעתי ביום 16/3 ד' ניסן תרצ"ד, את"א, 900.275, תיק ישן 12.
- 70 סך הכול היו 656 חברים באגודת השוחרים במושבות, כדלהלן: בני ברק – 12, הרצליה – 44, חדרה – 60, כפר מל"ל – 21, כפר סבא – 46, נס ציונה – 22, נתניה – 49, פתח תקווה – 57, ראשון לציון – 88, רחובות – 116, רמות השבים – 5, רמת גן – 76, רעננה – 31, שכונת בורכוב-גבעתיים – 29. דין וחשבון על פעולת אגודת שוחרי האוניברסיטה העברית בתל-אביב בשנת תרצ"ח, את"א, 900.273.
- 71 שם. בתל-אביב בלבד נוספו לאגודה 432 חברים חדשים.
- 72 המוסדות שנכנסו כחברים לאגודת השוחרים של האוניברסיטה העברית בתל-אביב ב-1937:

שם המוסד או המפעל	סכום התרומה בלא"י (בסוגריים העריכה של הסכום בשנת 2005)	הסכום גויס בתיווכו של חבר האגודה
העברה	50 (15,000 ₪)	השופט ישראל מני* וישראל בר-שירה*
המעביר	40 (12,000 ₪)	השופט צדקיהו הרכבי** ומנחם שניאורסון*
תנובה	25 (7,200 ₪)	לוינסון, שפטיל מירנבורג, אברהם קמיני**
אחוד רגב	20 (6,000 ₪)	השופט צדקיהו הרכבי ומנחם שניאורסון
ניר	15 (4,500 ₪)	לוינסון, שפטיל מירנבורג, אברהם קמיני
דרום אפריקה א"י	10.5 (3,150 ₪)	מנחם מגדל שניאורסון
אגד	10 (3,000 ₪)	השופט צדקיהו הרכבי ומנחם שניאורסון
דרום יהודה	10 (3,000 ₪)	השופט צדקיהו הרכבי ומנחם שניאורסון
המשביר המרכזי	10 (3,000 ₪)	אברהם קמיני**
סינדיקט א"י לבניין	10 (3,000 ₪)	ד"ר רוזנבלט [פנחס רוזן]
הכשרה	10 (3,000 ₪)	שמואל רפפורט*
קופת חולים של העובדים	10 (3,000 ₪)	שפטיל מירנבורג ואברהם קמיני
בנק אלון	3 (900 ₪)	יעקב בן-מאיר** ומ. גרינגרד**
בנק קולנשר ולונברג	3 (900 ₪)	יעקב בן-מאיר ומ. גרינגרד
שכון	3 (900 ₪)	שפטיל מירנבורג ואברהם קמיני
מגדלי פרי הדר הרצליה	2.5 (750 ₪)	אפרים קוצניק*

* חברי ועד האגודה בשנת 1937 ** חברי מועצת האגודה בשנת 1937.
 רשימת המוסדות והאישים שנכנסו בתור חברים לאגודתנו בתרומות הגונות במשך שנת תרצ"ז, את"א, 900.275.

יוזמה נוספת של אגודת השוחרים בתל-אביב, שהחלה בתכנון מדוקדק ובתקוות גדולות אך כשלה בביצוע, חתרה להקמת קתדרה לחקלאות על שם מאיר דיזנגוף במהלך 1938. נקבע כי היוזמה תחל מיד לאחר תום מאורעות הדמים בין היהודים והבריטים לערבים, ביום השלושים למוותו של דיזנגוף (אוקטובר 1937), ותתמיד בפעילות רצופה במשך עשרה חודשים, עד חודש ימים לפני יום השנה למוותו. הוגי התכנית ביקשו לשוות להקמת הקתדרה לחקלאות אופי של מפעל עממי לאומי. לכן הוחלט כי ההכרזה על ההתרמה תתקיים באסיפת עם גדולה, באולם הגדול ביותר בתל-אביב. במעמד זה אמורים היו להשתתף נציגי הסגל הבכיר של האוניברסיטה, חברי הוועד הפועל של האוניברסיטה, חברי הוועד הפועל של אגודת השוחרים בתל-אביב, הנהלת העירייה, חברי מועצת העיר, ועד הקהילה ונציגי המוסדות הציבוריים, הכלכליים והפוליטיים שנטלו חלק בנשיאות האגודה. נשקלה אף הזמנת ראשי הרבנות הראשית של תל-אביב, עובדי העירייה ומורים. הוחלט לפנות לסופרים ועיתונאים שיכתבו בעיתונות היומית מאמרים על דיזנגוף ועל חשיבות הנצחת זכרו באמצעות הקמת קתדרה חקלאית. השאיפה הייתה שכל העמודים הראשונים ביום השלושים למוותו יופיעו במסגרת שחורה ויוקדשו לזכרו.

גיוס הכספים ליוזמה זו חרג מהדפוס הראשוני, האליטיסטי והאישי שאפיין את פעילות האגודה. הפעם הייתה כוונה לגייס קהלים רחבים, תוך פרסום פעילותה של האגודה. המאמץ המרכזי לגיוס תרומות ואהדה אמור היה להתמקד בקרב מוקיריו של דיזנגוף, חבריו לעבודה בתל-אביב, עובדי העירייה ומוסדותיה, המוסדות הכלכליים והפיננסיים של העיר, והקהל הרחב בעיר, בערים אחרות ובמושבות. גם המוסדות המסחריים שאתם עמד דיזנגוף במגע בחו"ל התבקשו להשתתף בתרומה חד-פעמית להקמת הקתדרה, והייתה אף מחשבה לגייס תלמידים בבתי הספר של הזרם הכללי למכור מזכרות:

יש לנצל ולהעמיק את החבה היתירה שהיתה נודעת מהמנוח [דיזנגוף] לילדי תל-אביב ומהילדים האלה לסבם החביב ולשם זה יש להוציא שני מיני ז'טונים אמנותיים במחיר שילינג אחד וחצי שילינג, אשר ימכרו בין ילדי ת"א הנהנים מבתי ספר של העירייה ואשר יענדו אותם על חזיהם למזכרת-נצח. להנהלת התעמולה למען המפעל העממי הזה יתגייסו – בעזרת מחלקת החנוך של העירייה – כל מנהלי בתי-הספר וגני הילדים העירוניים ומחנכי הכתות ומוריהן.⁷³

73 ש"ד ירושלימסקי, 'ארגון המפעל ליצירת קתדרה ע"ש מ. דיזנגוף ז"ל (הצעת-תכנית)', 29.9.1936, את"א, 900.275.

עובדים בשכר יהיו אחראים לתעמולה ולגבייה בקרב הקהל הרחב בתל-אביב. הסיסמה שנקבעה למבצע הייתה: 'לבנים לבנין – מזכרת-נצח לאבי העיר העברית באוניברסיטה העברית'. התרומה המינימלית – חצי לירה במזומן.⁷⁴

הקתדרה לחקלאות לזכרו של דיזנגוף לא הוקמה עקב מצב הביטחון המעורער, וגם הפעילות למושבות לא התרחבה. האגודה לא הצליחה לשמר את ההישגים הראשוניים. בינואר 1939 הודיע מזכיר האגודה, בר-שירה, במכתב נסער ששיגר לנשיא אגודת שוחרי האוניברסיטה הארצי, השופט העליון גד פרומקין, כי אין עוד ערך רב לפעולות הגבייה במושבות. הוא הוסיף כי 'אם לא נתחיל מיד בפעולה ארצית אין לי אמונה שנוכל לעמוד בהתחייבותנו כלפי האוניברסיטה, עלי להודות שאני הזנחתי את המושבות והנני מרכז כעת את כל מעינותי בתל-אביב'. אם תוך חודשיים לא תתקיים פעולה ראויה במושבות, ייקבעו הסדרים מיוחדים וינתנו סמכויות ארציות, הפעולה במושבות תהיה בבחינת אבידה שאיננה חוזרת. מדבריו נשמעה טרזוניה: 'אנו נשארנו, אפוא, אגודה מקומית המסדרת פעולה לוקאלית בלבד', מפני שהמצב הכלכלי במושבות בסביבת תל-אביב הוא מצב של 'prosperity למחצה'. 'בראשון לציון בלבד גרים כ-1000 פועלים העובדים מטעם הצבא ומשאיירים את כל רווחיהם במושבה. בעל כל חור ומרתף מקבל שכר דירה בשיעור שלא חלם עליו. כך הדבר גם ברחובות ובמושבות האחרות'.⁷⁵ בעקבות דבריו הוחלט להפקיד את הפעילות מחוץ לתל-אביב בידיים מקצועיות. ד"ר יוסף פטאי, משורר וחוקר שירה עברית שהיה גם מפורסם וגם חביב על תושבי הארץ, מונה למרכז הפעולה הארצית של אגודת השוחרים של האוניברסיטה העברית.⁷⁶

בתקופה שקדמה לפרוץ מלחמת העולם השנייה הגיע לשיא מספר חברי האגודה: 1,501 חברים, לאחר ביטול חברותם של 857 איש שעזבו את העיר, נפטרו או התרוששו, וגיוס 368 חברים חדשים. האגודה זכתה בשתי תרומות נכבדות: הראשונה, הבטחה לתרומה על סך 60 לא"י לשנה במשך חמש שנים מטעם 'בנק העם' לזכרו של יושב ראש הבנק, ד"ר חיים חורגין, שיועדה לשמש פרס לתלמידי מחקר בתחום מדעי הרוח. השנייה, בזכות פעולתם של חברי האגודה, ד"ר דונקלבלום ושניאורסון, קיבלה האגודה לרשותה את ביתו של י' סרנה, מנכבדי יהדות ורשה. הבית, ברחוב בן-יהודה 94, נחשב לאחד הבתים היפים בתל-אביב.⁷⁷

74 ש.ם.

75 מכתב ישראל בר-שירה לגד פרומקין (השופט היהודי הראשון שכהן בבית המשפט העליון של המנדט הבריטי), 2.1.1939, ש.ם.

76 מכתב הוועד הפועל הארצי לד"ר ישראל מני, 13.4.1939, ש.ם.

77 דין וחשבון על פעולת אגודת שוחרי האוניברסיטה העברית בתל-אביב בשנת ת"ש, מ-1.10.1939 עד 30.9.1940, ש.ם.

פעילותה הענפה של האגודה בתל-אביב ובסביבותיה התרחשה אגב מיסודה הארגוני על ידי ההנהגה התל-אביבית-בורגנית של החוגים האזרחיים, ותוך שמירה על זיקה לאליטה הפוליטית והאידיאולוגית של תנועת העבודה. הצלחותיה בגיוס כספים ותומכים פעילים הצביעו על צורך של ראשי החוגים האזרחיים למצוא לעצמם ביטוי בזירה תרבותית משותפת, א-פוליטית לכאורה, של מועדון חברים מורם מעם. אולם גם פעילות זו, שהתנהלה על מי מנוחות, הובילה להישגים מסוימים ומוגבלים בתחום הרחבת ההשכלה הגבוהה בתל-אביב.

ד. שיעורי הקיץ האוניברסיטאיים

אחת מתרומותיה של אגודת השוחרים לקיומה של תשתית אקדמית הייתה מפעל השיעורים האוניברסיטאיים בתל-אביב, שנחנך ב-19 בדצמבר 1933. בטקס הפתיחה של עונת השיעורים הראשונה, אשר התקיים בנוכחות 300 איש, אמר ביאליק כי השיעורים האוניברסיטאיים מסמנים מפנה בהתפתחות העיר. מעיר של מוסדות תרבות קלה, 'מסופקת וחשודה', של בתי שעשועים למיניהם, של בתי קולנוע ושל מועדונים לריקודים ומחולות היא נעשית עיר בעלת מוסדות 'תרבות אמת', עם תוכן תרבותי רציני ועמוק, המאפשרים להתמודד עם סכנת נהנתנות האורבת לתל-אביב – עיר החוף הצעירה: 'שכנות רעה זו של הים ושל יפו, – סכנה גדולה בה לתל-אביב שלנו, שמא תיהפך כמו כל עיר חוף לעיר לבנטינית, מקובצת מאנשים שונים, בלי פרצוף פנים, בלי שום מלט רוחני המאחדם לחטיבה שלמה בעלת תרבות אחת'. ביאליק דימה את פתיחת השיעורים האוניברסיטאיים בתל-אביב לפעולתו של עזרא הסופר, שהקים מוסד של קריאת התורה בציבור הרחב. עד לימיו הייתה התורה נחלת הכוהנים, והוא שהוציא אותה לרשות כל האומה. 'אין מיוחסים של המדע ואין כת של בני-מדע, המתייחדים עמו ומסתירים אותו מעיני ההמון'. ביאליק תבע שהשיעורים האוניברסיטאיים יהיו מהלך ראשוני להקמת תשתית אקדמית רחבה בתל-אביב.⁷⁸

את הרעיון לשרג את השיעורים האוניברסיטאיים לכדי שלוחה אקדמית בתל-אביב הגה כצנלסון, ממייסדי אגודת השוחרים בתל-אביב. חודש וחצי לאחר הקמת הוועד הפועל של האוניברסיטה ומינויו כנציג היישוב, ב-4 בדצמבר 1934, דרש כצנלסון כי הוועד הפועל של האוניברסיטה העברית יאשר פתיחת שלוחה שלה בתל-אביב. הצעתו עסקה בשלושה נושאים: א. השיעורים בתל-אביב יינתנו בדומה לאחד המכונים האוניברסיטאיים, דוגמת המכון למדעי היהדות. האוניברסיטה העברית תעבד את תכנית הלימודים ותבחר את המנהל האקדמי. ב. אגודת השוחרים של האוניברסיטה בתל-אביב תממן את פעילות השלוחה. ג. האוניברסיטה העברית תכיר בשיעורים האוניברסיטאיים כשיעורים אקדמיים. סטודנטים שתהיינה בידיהם תעודות בגרות העונות על דרישות

78 ביאליק, 'לפתיחת השיעורים האוניברסיטאיים בתל-אביב', 19.12.1933, דברי ביאליק, עמ' 40-43.

הקבלה לאוניברסיטה יזכו בקרדיט מלא על השיעורים אם יחליטו ללמוד בירושלים. האחרים יהיו זכאים, לאחר שנת לימודים אחת בתל-אביב, להתקבל לאוניברסיטה כשומעים חופשים או כתלמידים שלא מן המניין. יהיה עליהם להיבחן במשך שנת הלימודים בבחינות בגרות, ולאחר שיעמדו בהן יתקבלו כתלמידים מן המניין.⁷⁹ סנט האוניברסיטה הגיב להצעה זו בסירוב כולל, פסקני והחלטי.⁸⁰ רוב החברים באגודת השוחרים בתל-אביב היו בורגנים, משכילים וחברים בציונים הכלליים. הם קיימו יחסי גומלין הדוקים עם 'הבורגנות הסוציאליסטית' שהתגבשה בתל-אביב, ובמיוחד עם המנהלים הבכירים בחברות ההסתדרותיות ועם הבנקאים של תנועת הפועלים. בכך מומשה אחת משאיפות האגודה – לחבר בין קבוצות חברתיות שונות ולהניען לפעולה שביב מטרה מאחדת. הצעת כצנלסון ביטאה שיתוף פעולה זה. עוד קודם להצעה שהעלה כצנלסון טען ביאליק, אשר היה מודע לחששות הרווחים בירושלים, כי התפתחות אקדמית בתל-אביב אינה באה על חשבון האוניברסיטה שכן ניתן לפתח שני מוסדות אקדמיים:

ואני גם כן רוצה להניח את דעת ירושלים, שהיא רואה את עצמה כעין בת-מונופולין לתורה: היא השאירה לת"א את הדברים הקלים, השעשועים, את התורה הכבדה היא רוצה לקחת לעצמה. אין אני גורס חלוקה כזו, אין עינינו צרה בירושלים, חו"ח, אבל גם אני בטוח, כי ירושלים תשמח יחד אתנו בשמחת תורה הבאה עלינו לטובה, כשנגיע אל "הסיום". התורה תספיק גם לירושלים וגם לתל-אביב.⁸¹

בעונה הראשונה (1933/34) לקיומם של השיעורים האוניברסיטאיים נרשמו 405 שומעים. רוב הנרשמים היו תושבי תל-אביב. נמנו עמם 53 בוגרים של בתי ספר גבוהים (בעלי השכלה גבוהה), 74 תלמידים בבתי ספר גבוהים (סטודנטים), 134 בוגרי תיכון, 40 מורים וסופרים, 72 בעלי השכלה ביתית (אוטודידקטים). בין הנרשמים היה מספר לא מבוטל של בעלי מקצועות חופשיים: עורכי דין, סוחרים, רופאים, אגרונומים, כימאים ורבנים, ולצדם 91 בעלי מקצועות פרולטרניים, דוגמת בנאים, טייחים, מכופפי ברזל בבניין, מסגרים, חקלאים ופרדסנים. במסגרת השיעורים האוניברסיטאיים ניתנו 24

79 מכתב ברל כצנלסון למזכירות האוניברסיטה, 4.12.1934. עותק של המכתב מצוי כנספח לפרוטוקול הוועד הפועל, ישיבה ח לשנת תרצ"ה, 31.1.1935, ארכיון האוניברסיטה העברית.

80 מכתב הוועדה המתמדת לוועד הפועל, 21.1.1935. מצוי כנספח לפרוטוקול הוועד הפועל, ארכיון האוניברסיטה העברית.

81 ביאליק, 'לפתיחת השיעורים האוניברסיטאיים בתל-אביב', 19.12.1933, דברי ביאליק, עמ' 43.

קורסים על ידי 19 אנשי סגל האוניברסיטה העברית, כולל שני דקאני הפקולטות למדעי הרוח ולמדעי הטבע.⁸²

בעונה השנייה (1934/35) השתתפו למעלה מ-500 איש: 56 בעלי השכלה גבוהה; 43 שלמדו במוסדות אקדמיים שנה אחת או יותר; 105 בעלי השכלה תיכונית של גימנסיה, סמינר למורים, בית הספר למסחר וכדומה; 16 מורים וסופרים; 100 בעלי השכלה פחות מתיכונית, בעלי השכלה מסורתית (שלוש שנות לימוד בישיבה) או בעלי השכלה ביתית. למעלה מתשעים איש הגיעו מיישובים מחוץ לתל-אביב. השומעים הכניסו לאגודה סכום של 315 לא"י והתחייבו לסכום נוסף של 110 לא"י. כל שומע שילם בממוצע לירה וחצי לקורס, למעט השומעים מקיבוץ גבעת השלושה, שמומנו על ידי הקיבוץ. תכנית הקורסים כללה 22 מורים חברי סגל האוניברסיטה והייתה רחבה ומגוונת. בדו"ח האגודה בנושא זה הודגש כי יש צורך להרחיב את הקורסים בסוציולוגיה ובספרות ולהוסיף קורסים בפסיכולוגיה, בפדגוגיה ובאמנות.⁸³

בשנת הפעילות 1939-1940 התרחבו השיעורים האוניברסיטאיים והתקיימו גם בכפר ויתקין, נתניה ורמת גן, בזכות מאמציהם של חברי האגודה גוסטב (גרשם) שוקן ומנשה מני, ושל רקטור האוניברסיטה, פרופ' אברהם הלוי פרנקל. שיעורים אלה עוררו התעניינות והשתתפו בהם 404 שומעים קבועים – 70 בעלי השכלה גבוהה ו-152 בעלי השכלה בינונית. השומעים באו מכל חוגי הציבור ומ-27 נקודות יישוב. ימי השיעורים האוניברסיטאיים היו 'ימי חג רוחני ותרבותי'. הם ניתנו בנתניה במשך שבוע, ובכפר ויתקין וברמת גן במשך שבועיים. במסגרתם נישאו 128 הרצאות בהשתתפות 12 מרצים – ביניהם מרטין בובר, גרשם שלום, שמואל הוגו ברגמן, אברהם הלוי פרנקל, ישעיהו לייבוביץ', שמחה אסף ומיכאל אבן ארי.⁸⁴ ואולם, למרות פריחת מסגרת השיעורים האוניברסיטאיים, היעד העיקרי שעמד ביסוד הרעיון לקיימם לא הושג: שילוב קורסים אלה במערך שיעורים אקדמיים במטרה לבסס תשתית אקדמית ראשונית בתל-אביב.

ה. היוזמה שהובילה לקרע: המכון לכלכלה בתל-אביב

יוזמה נוספת של אגודת השוחרים בתל-אביב החלה בתקוות גדולות והסתיימה בקול ענות חלושה ובמשבר גדול. ב-10 בינואר 1939 התכנסו אייזיק ברודני (יצחק בראלי),⁸⁵

82 השנה השנייה בשיעורים האוניברסיטאיים (דו"ח שהובא לפני ישיבת ועד אגודת שוחרי האוניברסיטה), את"א, 900.273.

83 שם.

84 דין וחשבון על פעולת אגודת שוחרי האוניברסיטה העברית בתל-אביב בשנת ת"ש, מ-1.10.1939 עד 30.9.1940, את"א, 900.277.

85 יצחק בראלי (אייזיק ברודני, 1887-1956) מנהל בנק הפועלים בשנים 1928-1956, עלה לארץ ב-1926 והצטרף לאחדות העבודה. היה ממנהלי המשביר 1926-1928. מילא תפקידים ציבוריים,

מנהל בנק הפועלים, שמואל רפפורט, מנהל בנק 'קופת-עם' ועורך הדין בר-שירה, לדיון ראשון ביוזמת האגודה להקים מכון למדעי הכלכלה בתל-אביב בחסות האוניברסיטה העברית. במפגש הוחלפו דעות על אופי התכנית, על המקצועות האמורים להיכלל בשתי שנות הלימוד הראשונות ועל סגל המורים הרצוי. נקבע שיש לאסוף נתונים מפורטים על מכונים דומים הפועלים באוניברסיטאות באירופה לפני שתגובש תכנית מוגדרת. על רפפורט הוטל להשיג נתונים מאוניברסיטאות בבלגיה, על בר-שירה מבית הספר הגבוה לכלכלה בלונדון ועל ברודני מאוניברסיטאות בשוויץ ובגרמניה. הכוונה הייתה להעמיד בראש המכון פרופסור לכלכלה בעל שם ולצדו שלושה-ארבעה מרצים עוזרים. הוועדה ערכה את ד"ר גליקסון, שמשנת 1938 היה חבר בוועד הפועל של האוניברסיטה העברית, על תוכן דיוניה.⁸⁶

התקציב הבסיסי שנדרש כדי להוציא את התכנית מהכוח אל הפועל היה 2,500-3,000 לא"י (כ-616,000-740,000 ₪ בערכי 2005). מהם שני שלישים עבור משכורות למורים והשליש הנוותר – להוצאות אדמיניסטרטיביות. מעבר להשתתפות הרגילה של אגודת השוחרים בתקציב האוניברסיטה, היה על האגודה לממן מחצית מעלויות ניהול המכון, 1,250-2,500 לא"י (כ-308,000-616,000 ₪ ב-2005). היוזמים ראו חשיבות במעורבות עיריית תל-אביב בייסוד המכון, וקבעו כי על העירייה להקדיש למכון בתקציבה השנתי סכום מינימלי של 800-1,000 לא"י לשנה (כ-197,000-246,000 ₪ בערכי 2005). ההוצאות הנוותרות, נקבע, יכוסו בידי מוסדות ואישים פרטיים כתרומות מיוחדות או באמצעות הגדלת תרומתם השנתית לאגודת שוחרי האוניברסיטה. כדי לקדם את יוזמתם הם ביקשו לערוך ישיבה עם ישראל רוקח, ראש עיריית תל-אביב. הפגישה התקיימה ב-20 בינואר 1939.⁸⁷ על הפרק עמדה סוגיית השתתפות העירייה בתקציב הפקולטה למדעי החברה. חברי הוועדה הציגו את ייסוד המכון לכלכלה כשלב ראשון בהתפתחותה של פקולטה זו בעתיד. בר-שירה ציין שהקמת המכון תאפשר להגשים חלום של ראש העיר הקודם, דיונגוף, שאמר בשנת 1934:

ועוד הנני מברך את בני עירי, שיראו בעוד 25 שנה בתל-אביב: שורה שלמה של בתי-ספר גבוהים לכל ענפי המדע והאמנות. הנה דלתות האוניברסיטאות והאינסטיטוטים בכל ערי אירופה הולכים ונסגרים בפני צעירי ישראל. אם לא נקדם את פני הדבר בעוד מועד, יש סכנה שעמנו יישאר בעוד שנות מספר בלי משכילים, בלי אינטליגנציה. כיום נדמה

הסתדרותיים וכן כיהן כדירקטור באפ"ק ובבנק האפותיקאי, בחברת הסנה, ובחברות מגדל, ניר, ביצור והעברה.

86 ישראל בר-שירה, רשימה לזיכרון, 10.1.1939, את"א, 900.277, מספר ישן 25.

87 ישראל בר-שירה, רשימה לזיכרון, 25.1.1939, שם.

לנו, שיש לנו עודף של משכילים ועובדי הרוח ואנשי האומנויות החופשיות. אולם אם ייפסק הזרם של בעלי השכלה גבוהה מן האקדמיות אל תוך העם, ונישאר כאשר היינו בימי-הביניים – המון נבער מדעת, יושבי צלמוות בתחומי הגיטו. אוי ואבוי לנו ולעתידנו, כי הדורות אשר יחונכו בלי השכלה וכלי דיסציפלינה מדעית, לא יהיה להם הרצון והעוז להילחם, לעמוד על נפשם ולהשתחרר, וגם לא ימצאו את דרכם הנכונה. נחוץ, אפוא, שארץ-ישראל תהיה כמו שווייץ, ארץ של בתי-ספר גבוהים בשביל כל צעירי ישראל וגם בשביל בני ארצות המזרח שאינם יהודים. הסטודנטים אשר יגמרו את לימודיהם בבתי-ספרנו יהיו חלוצי ההשכלה והתרבות בשביל כל המזרח המתעורר מתרדמתו, כי מרכז הכובד של הציביליזציה עתיד לעבור מן המערב אל המזרח. בתוך שורת בתי-הספר הגבוהים העתידיים להיווסף בארץ-ישראל תתפוס תל-אביב בלי ספק מקום חשוב מאוד.⁸⁸

בר-שירה הזכיר עוד כי בחגיגות 13 השנים לאוניברסיטה העברית (1938) נשא רוקח עצמו נאום ובו קבע כי תל-אביב שואפת לאוניברסיטה משלה. מאחר שייסוד אוניברסיטה מצריך סכומי כסף ניכרים וכוחות ניהול מוכשרים, יש להקים תחילה שלוחה בחסות אוניברסיטה העברית ותחת ניהולה המדעי והאדמיניסטרטיבי. על מנת שהפעילות האקדמית תפתח, תבעו חברי הוועדה שפרנסי העיר יתחייבו לכסות את החלק המכריע מתקציב הפקולטה. הם קיוו שהמוסד יפתח כבר באוקטובר 1939. לכן ביקשו לדאוג להקצבה מיידית של כ-3,000 לא"י. חצי מסכום זה נדרשה העירייה להקצות מסעיף התרבות בתקציבה. אגודת השוחרים מצדה תתחייב להקצבה כספית קבועה. כך תתאפשר פתיחת מכון בעל אוריינטציה יישומית פרופסיונלית מובהקת. ילמדו בו מאות סטודנטים בתל-אביב והוא יהווה גורם כלכלי חשוב בשגשוגה. הסכום שהעירייה תשקיע במכון לכלכלה יחזור לרווחת הציבור בה.

מול האופטימיות שהביעו נציגי אגודת השוחרים היה רוקח ספקן למדי. הוא הציג בפניהם את שאלת מעמדו של בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה, שפעל בעיר מאז 1935.⁸⁹ בבית הספר הגבוה היו, לדעת רוקח, מורים ומרצים מוכשרים ובעלי שם, וסטודנטים שעמדו לסיים את חובות הלימודים והתכוונו לבחינות הגמר הממשלתיות. הוא חשש שפתיחת המכון לכלכלה תזיק לבית הספר הגבוה.⁹⁰ בית הספר התנהל

88 מאיר דיזנגוף, 'תל-אביב בת עשרים וחמש', בתוך: נאור (עורך), תל-אביב בראשיתה, עמ' 157.

89 בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה נפתח בתל-אביב במאוס 1935. ראש העיר, דיזנגוף, היה אחד היוזמים המעורבים בהקמת המוסד. ראש העיר הבא אחריו, רוקח, היה מתומכיו החשובים.

90 כחצי שנה קודם לכן ביקש רוקח לקבל הכרה אקדמית עבור בית הספר הגבוה משלטונות המנדט, ושאל כי לסטודנטים למשפטים בו יתאפשר להיבחן בבחינת עורכי הדין הארצישראליים מטעם

במתכונת של בית ספר ערב, ללא ספרייה אקדמית, ברמת לימודים נמוכה וסגל מוריו לא עסק במחקר. במהלך הפגישה הביע רפפורט ספק אם האוניברסיטה תפרוש את כנפיה על בית הספר הגבוה:

ידוע לכל אחד שבתוך בית הספר ישנם גם מורים וגם תלמידים שעם כל הכבוד שכל אחד רוחש לפעולתם החלוצית אינם חומר מתאים לאוניברסיטה בעלת גובה אקדמי מתאים [...] אשר למחלקה המשפטית של בית הספר הזה, הרי היא יכולה להישאר בקיומה הנ"ל, ואין מכוננת האוניברסיטה לפתוח פקולטה למשפטים.⁹¹

רוקח התחמק מהתחייבות לסייע למכון. הוא נימק זאת בקשיים התקציביים העומדים בפני העירייה, שמימנה גם את הפעילות התרבותית של התזמורת הפילהרמונית, של תיאטרון הבימה ושל מוסדות תרבות אחרים. למרות תמיכתו העקרונית בהקמת פקולטה למדעי החברה הוא לא התחייב למסגרת תקציבית קבועה. עם זאת, הוא יידע את חברי הוועדה כי הוא עומד להיפגש עם 'זקן השופטים' הבריטי, שהיה ממונה על התנהלות המשפט בתחומי הארץ, והבטיח שינסה להשיג הכרה ממשלתית שתאפשר לתלמידי בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל-אביב להיבחן בבחינות עורכי הדין. ברודני, שחש בהסתייגותו של רוקח, הציע להפחית את התחייבות העירייה למכון ולהעמידה על סכום קבוע של 1,000 לא"י, והוסיף:

חשובה מאוד השתתפות של העירייה בהתחלת המפעל הואיל ודווקא השנים הראשונות הן היותר קשות. בהתבסס הפקולטה הזאת יתכן שלא תהיה לתמיכת העירייה אותה החשיבות שתהיה לה כעת. בשביל התחלת המפעל קשה לתאר שאפשר יהיה להגשימו אם העירייה לא תשתתף השתתפות פעילה כמדובר בישיבה זאת.⁹²

אולם גם הצעה זו לא שינתה את עמדתו של רוקח. הוא גרס כי אין לוותר על הקיים – בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה – כדי להקים את המכון למדעי הכלכלה בחסות האוניברסיטה.

ממשלת המנדט, בדומה למי שגמרו את חוק לימודיהם באוניברסיטאות המוכרות בחוץ לארץ. ממשלת המנדט מנעה מבוגרי בית הספר הגבוה את הזכויות שהיו נתונות למסיימי בית הספר שיעורי משפט בירושלים (School of Legal Studies in Jerusalem), אשר התקיים בחסותה. לכן היו בוגרי בית הספר חייבים בשנת השתלמות במוסד אקדמי בחוץ לארץ לפני הבחינות הממשלתיות בארץ כעורכי דין זרים. מכתב ישראל רוקח ל-Harry Trusted, The Chief Justice, בממשלת המנדט, 23.5.1938, את"א, 900.273, תיק ישן 3, בנושא בית ספר גבוה למשפט ולכלכלה.

91 ישראל בר-שירה, רשימה לזיכרון, 25.1.1939, את"א, 900.277, מספר ישן 25.

92 שם.

למחרת הפגישה עם רוקח, ב-21 בפברואר 1939, התכנסה הוועדה לענייני המכון למדעי הכלכלה לניתוח הפגישה. הובן שיחסה של האוניברסיטה העברית לבית הספר הגבוה למשפט וכלכלה עלול לשמש מכשול רציני לקבלת תמיכה כספית מן העירייה. האוניברסיטה העברית לא תקבל תחת חסותה את האגף לכלכלה של בית הספר הגבוה בגלל רמתו האקדמית הנמוכה. לכן יש לברר עם הנהלת האוניברסיטה אם יש בו מרצים הראויים להתקבל למכון המתוכנן. האוניברסיטה העברית תבחן את תכנית הלימודים בבית הספר הגבוה ואת הכשרת הסטודנטים הנקוטה בו. נקבע כי רפפורט ייפגש עם רוקח ויודיע לו שהעמדת תנאי של קבלת בית הספר לכלכלה תחת חסותה של האוניברסיטה העברית עלול לגרום לדחיית פתיחתו של המכון למדעי הכלכלה או לביטולה, ואגודת שוחרי האוניברסיטה בתל-אביב תתנגד לכך. לכל היותר אפשר לדרוש מהאוניברסיטה שתבדוק מי מהמרצים ומהתלמידים של בית הספר ראויים לעבור למכון כזה.⁹³

בר-שירה שיגר את פרוטוקול הישיבה השלישית של הוועדה לגליקסון, והפציר בו לנהל משא ומתן עם ראשי האוניברסיטה בכיוון שהוסכם עליו בוועדה.⁹⁴ ימים אחדים לאחר מכן שיגר בר-שירה מכתב נוסף לגליקסון וביקש מידע על החלטת הוועד הפועל של האוניברסיטה בעניין המכון לכלכלה. בר-שירה התכוון להעלות לדיון בוועד הארצי של אגודות השוחרים את נושא הקמתו של המכון לכלכלה בתל-אביב. הוא סבר כי הכרזתה של במה ציבורית זו על תמיכה במיזם המכון לכלכלה תפעיל לחץ הן על רוקח והן על האוניברסיטה.⁹⁵

בתחילת יוני 1939 נפגש בר-שירה עם ד"ר ורנר סנטור, האדמיניסטרטור של האוניברסיטה העברית. הוא הציג בפניו את החלטות אגודת השוחרים בתל-אביב, והציע כי נשיאות הוועד הפועל הארצי של אגודות הידידים תמציא את ההחלטות ישירות לידי חבר הנאמנים באוניברסיטה. סנטור דחה הצעה זו על הסף. בר-שירה שאל אם שלטונות האוניברסיטה מוכנים להציע לחבר הנאמנים את הרחבת הנציגות הארצישראלית על ידי מינוי חברים חדשים מארץ ישראל. סנטור השיב ששלטונות האוניברסיטה אוחזים בעמדה הפוכה, ולפיה יש למנות נציג מהקהילות היהודיות בפולין ומארצות הברית, וכי אין חושבים בחוגי האוניברסיטה על מינוי חברים נוספים או חבר נוסף מארץ ישראל.⁹⁶ בר-שירה הוסיף ושאל על מינוי חברים לוועד הפועל של האוניברסיטה במקום גליקסון, שנהרג בתאונת דרכים, וד"ר יהודה קויפמן שהתפטר. סנטור ענה כי שלטונות האוניברסיטה מחפשים אנשים דוגמת שמריהו לויין וגליקסון,

93 שם.

94 מכתב ישראל בר-שירה לד"ר גליקסון, 21.2.1939, שם.

95 מכתב ישראל בר-שירה לד"ר גליקסון, 28.2.1939, שם.

96 'רשימה', סיכום הפגישה של עו"ד ישראל בר-שירה וד"ר סנטור, 3.6.1939, שם.

שהוא ייחס להם קו רעיוני של אי-התערבות בפעילות האוניברסיטה, אולם לא היה מוכן לדון עם בר-שירה מי הם אותם אישים. בנושא המכון לכלכלה בתל-אביב נודעו לבר-שירה התפתחויות ש'העכירו מאד את רוחי והראו לי בפעם המאה באיזה יחס של בטול שלטונות האוניברסיטה מתייחסים אלינו'.⁹⁷

בר-שירה התכוון להזמנת פרופ' אדולף לווה (Adolf Lowe) מאוניברסיטת מנצ'סטר להכין תכנית אקדמית לצורכי האוניברסיטה בסוגיית המשך פיתוחם של השיעורים האוניברסיטאיים בתל-אביב. פרופ' לווה ביקר בתל-אביב וקיים שיחות עם גורמים שונים: ראש עיריית תל-אביב, ד"ר נתן בן-נתן, מזכיר המחלקה הכלכלית של עיריית תל-אביב, ומנהל בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה, ד"ר פריץ נפתלי. התכנית שהציע פרופ' לווה תבעה השקעות כספיות גדולות, אך לא נמצא מקור תקציבי למימונם.⁹⁸ תחושת חוסר הנחת שחש בר-שירה נבעה מן העובדה שפרופ' לווה לא הופגש עם ראשי שוחרי האגודה בארץ, קרי השופט גד פרומקין, נשיא אגודת השוחרים הארצית, ושוחרי האגודה בתל-אביב, או עם חברי הוועדה לענייני המכון לכלכלה. בר-שירה הבהיר:

כשלעצמי אני רואה בזה סטירת לחי לכלנו; לפי דעתי על כלנו להגיב באופן מתאים. עכ"פ, בלבי תוססת ההרגשה שאני באופן אישי מחויב להפסיק את פעולתי באגודה. סו"ס ידוע שאני משחק איזה תפקיד בשאלה זו, וליחס של זלזול כזה יכול להיות רק פירוש אחד והוא: רצון לסלקני מהעבודה.⁹⁹

לאחר קבלת הדו"ח של פרופ' לווה כתב שלמה גינצברג, ממנהלי האוניברסיטה, לבר-שירה כי התכניות להקמת המכון לכלכלה הוקפאו. במכתב מה-11 באוגוסט 1939 ששיגר בר-שירה לגוסטב קרויאנקר,¹⁰⁰ הוא הודה לו על שהביא לעינו את הצעת פרופ' לווה להקמת מכון לכלכלה בתל-אביב במסגרת האוניברסיטה העברית, וסיכם: 'עלי עוד להעיר שעוד לפני שבועות אחדים הבעתי את רצוני להסתלק מתפקידי באגודת

97 ש.ם.

98 פרופ' לווה שיגר תכנית שהועברה לעינו של בר-שירה על ידי ד"ר גוסטב קרויאנקר והוא העבירה לשבתאי שפטיל מירנבורג, חבר בוועד הפועל של האוניברסיטה, תוך בקשה לשמור על סודיות. ש.ם.

99 ש.ם. בר-שירה שיגר מכתב לשופט פרומקין ב-6.6.1939 ובו כתב: 'את הרשימה עוד לא הראיתי לאף אחד. בטרם שאני מביא את הדברים לפני חברי בתל-אביב רוצה אני מקודם להחליט בנפשי מה עלי, באופן אישי, לעשות'. ש.ם.

100 גוסטב קרויאנקר (1891-1945), יליד ברלין, היה פובליציסט נודע, עורך, מבקר ועסקן ציוני. ספריו ומאמריו הרבים מקיפים מגוון רחב של תחומים: חברה וכלכלה, בעיות מדיניות, יהדות, הגות ציונית, ספרות (בעיקר ספרות יהודית-גרמנית) ועוד. לאחר עלייתו לארץ ישראל ב-1932 היה קרויאנקר לאחד האישים המובילים בקרב יוצאי גרמניה בארץ, בתחום התרבותי והפוליטי.

שוחרי האוניברסיטה ויתכן שהטפול בענין זה יעבר לידים אחרות [...]'.¹⁰¹ ואכן, בר-שירה עבר לפעילות במסגרת בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה, וניתק את קשריו עם אגודת השוחרים בתל-אביב.

שיתוף פעולה בין האוניברסיטה העברית לבין אגודת השוחרים בתל-אביב נראה רחוק ובלתי מושג. החשש מפני עוצמתה היחסית של תל-אביב כמוקד החיים התרבותיים בארץ ישראל עוד בשלבים הראשונים של התארגנות האגודה, תרם למדיניות ההדרה שבה נהגה האוניברסיטה ביחס לשוחרים בתל-אביב. מדיניות זו הצליחה למנוע מאגודת השוחרים לבסס התארגנות מוסדית אקדמית בעיר והותירה לה מרחב פעילות צר ומצומצם, שכל ייעודו איסוף כספים במסיבות קוקטייל. למרות זאת המשיכה האגודה בתל-אביב לפעול ולהרחיב את תרומותיה ואת מספר חבריה,¹⁰² והתמידה בתביעה להקים מכון לכלכלה בתל-אביב:

אנו מבקשים שהמכון למדעי החברה והכלכלה, אשר בתכנית הפיתוח החדשה, יכון בתל-אביב. ראויה האוניברסיטה העברית שתתפשט על פני כל ארץ-ישראל. המכון לחקלאות – ברחובות; המכון לכלכלה – בעיר העברית הראשונה, בירת המעשה והקידמה של הישוב העברי. ואין יד נאמנה לתביעה זו אלא בשקידה על גידולנו וגידול חלקנו למען האוניברסיטה.¹⁰³

חזונו של שוחרי האוניברסיטה בדבר יצירת תשתית אקדמית בתל-אביב צריך היה להמתין עוד שנים רבות, עד ליוני 1956, עת הובילה עיריית תל-אביב את היוזמה להקמת אוניברסיטה עירונית. גם אז נעשה מהלך זה בניגוד גמור לעמדת האוניברסיטה העברית, שנקטה אמצעים שונים במגמה למנוע את ערעור מעמדה המונופוליסטי.¹⁰⁴

1. סיכום

אגודת השוחרים של האוניברסיטה העברית בתל-אביב יצרה מרחב התארגנות אוטונומי של פעילות אקדמית רציפה ושיטתית. מרחב זה לא נגזר מפעילות הוראתית או מחקרית

101 מכתב בר-שירה לד"ר גוסטב קרויאנקר, 11.8.1939, שם.

102 בשנת 1945 עמד התקציב השנתי של האוניברסיטה על סך 236,000 לא"י. מתוכו הצליחה לגייס אגודת השוחרים בתל-אביב סכום של 24,893.606 לא"י, מהם היו הוצאות גבייה, משרד ומשכורות וכדומה לסכום 5,756.454 לא"י. מכאן שההעברה נטו לאוניברסיטה עמדה על סך של 18,931.319 לא"י, שהיו כשמונה אחוזים מתקציבה הכולל. את"א, 900.277.

103 הקדמה תחת הכותרת 'אל השוחרים בתל-אביב', מאת ש' מירנבורג, יושב ראש הוועד ושלמה יפה מזכיר כבוד, אגודת שוחרי האוניברסיטה העברית בתל-אביב, סיכום לשנת הכספים תש"ה, 1.11.1944-21.12.1945, עמ' 8, שם.

104 אורי כהן, 'אסטרטגיות בלימה והתפשטות של האוניברסיטה העברית נוכח הקמתה של האוניברסיטה של תל-אביב, 1961-1953', עיונים בתקומת ישראל, כרך 12 (2002), עמ' 359-402.

של האוניברסיטה בקמפוס הר הצופים. הפעילות קרמה עור וגידים באמצעות הקמת ארגון עירוני, אוטונומי, וולונטרי, שנפרד מהמרכז הפוליטי המאורגן – מפלגות, כנסת ישראל, הוועד הלאומי וההסתדרות. המושג 'אוניברסיטה', לפיכך, אינו מוגבל למעבדות, לכיתות הלימוד, למוסדות ניהול האוניברסיטה הרשמיים – הסנט, חבר הנאמנים והוועד הפועל – וגם לא ליחסים שבין המרכז הפוליטי הרשמי והמפלגתי לאוניברסיטה. הבנה רחבה שלו כוללת את פעילותם של ארגונים ואגודות מחוץ לכותלי האוניברסיטה, כאלה המקיימים דיונים שיטתיים על מדיניותה ומצויים לעתים בקשר אמביוולנטי עם המוסד האקדמי.

מרחב פעולתה של אגודת השוחרים בתל-אביב אינו משקף את החלוקה של המעמדית-פוליטית המקובלת לזרמים רעיוניים ואידאולוגיים ביישוב. הוא התבסס על צירופים חדשים של אליטות, שכוננו שיתוף פעולה הדוק וממושך ביניהן. אמיר בן-פורת שרטט קו ברור שהבדיל בין מעמד הפועלים לבין ה'אחרים', הבורגנים. קו גבול זה הפריד לדעתו בין טוב לרע, בין צדק לעוול.¹⁰⁵ ואולם, הפעילות האקדמית באגודת השוחרים בתל-אביב חשפה מסד של אינטרסים משותפים לחוגים האזרחיים ולתנועת העבודה. ראשי האגודה התנהלו כאליטה הפועלת בתחומי זירה תרבותית אמורפית ונטולת מקור סמכות ממוקד וברור. חולשתם הבולטת הייתה שלא פעלו כקבוצת פוליטיקאים מקצועיים, שמקורות עוצמתם מעוגנים בחסות כושר הארגון והסמכות המצויים בידיו של המרכז הלאומי המתהווה. ההתארגנות הוולונטרית של אנשי תל-אביב נועדה להגן על האינטרסים שלהם ולקדםם. בה בעת הם דיברו לא אחת כמייצגי כלל ה'יישוב המאורגן'. האגודה פעלה כקבוצת תיווך בין הפרט למוסדותיו התרבותיים ושילבה התנדבות ויכולת אזרחית להתאגד לפעולה לטובת הקהילה, ללא אמצעי כפייה ושלא למטרות רווח כלכלי. החשיבות של התארגנות שוברת גבולות פוליטיים זו נעוצה בכך שאפשרה דפוס לכידות חברתית עירונית, שעם כל מגבלותיו וחולשותיו סייע לחברי האליטה העירונית להגדיר את יחסי 'הם' ו'אנחנו' על סמך מטרה משותפת, אותה ראו כ'ראויה'.

האגודה התארגנה על רקע התגברות העלייה בשנות השלושים, שהובילה לחיזוק משמעותי במשקלו של המעמד הבינוני החדש בתל-אביב. מעמד זה הורכב ממגזר של פרופסיונלים – כלומר, מאקדמאים, אינטלקטואלים, פקידים בכירים ועסקנים פוליטיים. אלה חיפשו זירות חדשות להגדרת זהותם, מתוך כוונה להשפיע על עיצוב חיי התרבות. אין לראות את פעילות אגודת השוחרים כדגם פירמידה, שבראשה אישיות סמכותית, או כאליטה מגובשת ומלוכדת החולשת על מוקדי העוצמה ומכוונת ציבור רחב ומגוים לרעיונותיה. אגודת השוחרים התארגנה כקבוצת אינטרס ונותנה נטולת מנהיגות בולטת לאחר מותו של ביאליק. זהותה התגבשה סביב רעיון מרכזי חוצה גבולות, של סיוע

105 אמיר בן-פורת, היכן הם הבורגנים? תולדות הבורגנות הישראלית, ירושלים תשנ"ט, עמ' 59-100.

לאוניברסיטה בירושלים, ובה בעת פעלה להקמת תשתית אקדמית מוצקה בתל-אביב. טשטוש זהות זה סייע למצוא מכנה משותף לשיתוף פעולה בין ראשי מפא"י וההסתדרות ובין הבורגנות והמעמד הבינוני הגבוה, על יסוד חשיבות רעיון האוניברסיטה לביסוס בינוי האומה היהודית, תוך חידוד חלוקי דעות עקרוניים עם האוניברסיטה העברית.

שנות השלושים בתל-אביב היו שנות ראשית הבשלת התרבות האקדמית, שמשמעותה מאמצים למיסוד זהות אקדמית כחלק מהגדרתה של התרבות העירונית בתל-אביב. שני גורמים עמדו לרועץ לתכניות האגודה. הראשון, חוסר התמיכה הצורם של ישראל רוקח ועמו העדר כוחה הארגוני של עיריית תל-אביב, שיכלו להיות היסוד המוסדי המרכזי שסייע להקמת שלוחה אקדמית של האוניברסיטה בתל-אביב. רוקח היה מחויב בשנים אלה לפרויקט בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה שהוקם בשנת 1935. השני, אגודת השוחרים בתל-אביב נתפסה בעיני ראשי האוניברסיטה שלמענה פעלה כמעין 'סוס טרויאני', העלול לפגוע באינטרסים החיוניים של האוניברסיטה. לכן ננקטה כלפיה מדיניות נוקשה של חשדנות, של הדרה ושל הרחקה של כל יוזמה אקדמית, במטרה לטרפד את ניצניה של אוניברסיטה עתידית. כך אירע שפעילות אגודת השוחרים בתל-אביב הייתה צעד ראשון, מהוסס וחלקי, רווי כישלונות ודחיות, במהלך שהביא לימים לייסודה של תשתית אקדמית בתל-אביב.

